МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«НАЦІОНАЛЬНИЙ ГІРНИЧИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Ю.О. Шабанова
І.А. Яременко
Н.Ю. Тарасова

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ: СУЧАСНІ КОМУНІКАТИВНІ ВЧЕННЯ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України
як навчальний посібник
для студентів напряму підготовки 6.050301 Гірництво

Дніпропетровськ
НГУ
2012

УДК 93/94:14(075)
ББК 87.3я73
Ш12

Рекомендовано Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України як навчальний посібник для студентів напряму підготовки 6.050301 Гірництво (лист № 1/11-1255 від 01.02-12).

Рецензенти:

П.І. Гнатенко, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент АПН України (Дніпропетровський національний університет);

В.П. Загороднюк, доктор філософських наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософської антропології (Інститут філософії НАН України).

.

Шабанова Ю.О.

Ш12 Історія філософії: сучасні комунікативні вчення [Текст] : навч. посібник / Ю.О. Шабанова, І.А. Яременко, Н.Ю. Тарасова. – Д.: Національний гірничий університет, 2012. – 120 с.

ISBN 978 – 966 – 350 – 355 – 4

Зміст видання відповідає освітньо-професійній програмі підготовки бакалаврів з напряму «Гірництво» (галузевий стандарт вищої освіти України ГСВО ОПП – 04), зокрема – програмі дисципліни «Філософія».

Розглянуто основні напрями сучасної філософії, специфіку та зміст комунікативних вчень, визначено сфери їх застосування в контексті етики дискурсу в сучасному соціумі.

Сформульовано навчальні цілі змістових модулів, які чітко окреслюють навички та уміння бакалавра гірництва.

УДК 93/94:14(075)
ББК 87.3я73

© Ю.О. Шабанова, І.А. Яременко, Н.Ю. Тарасова, 2012
© Державний ВНЗ «Національний гірничий університет», 2012

ISBN 978 – 966 – 350 – 355 – 4

ЗМІСТ

Передмова 4
Терміни та їх визначення…….. 6
Розділ 1. Філософський виклик постмодерну …… 11
1.1. Концептуальний зміст постмодерну……. 12
1.2. Поліфонізм сучасної філософії…….. 17
1.3. Комунікативна проблематика постмодерну……. 23

Розділ 2. Поліаспектні прояви комунікативної філософії…… 31
2.1. Теорія розвитку здатності морального судження Л.Кольберга …… 32
2.2. Теорії мовних актів Джона Остіна й Джона Сьорля…….. 37
2.3. Теорія раціональності М.Вебера……... 45

Розділ 3. Трансцендентальна прагматика та етика відповідальності К.-О.Апеля..... 55
3.1. Інтерсуб'єктивна комунікація та етика колективної солідарної відповідальності людства……...….. 57
3.2. Проблеми раціонального нормативного обґрунтування етики відповідальності у технологічній цивілізації…….....…… 61
3.3. Питання суб'єкту етики відповідальності…… 69
3.4. Філософія мови як трансцендентальна прагматика…… 75
3.5. Критика комунікативної трансцендентальної етики К.-О.Апеля….. 77

Розділ 4. Теорія комунікативної дії Юргена Габермаса…… 83
4.1. Теорія дискурсу Юргена Габермаса…….. 85
4.2. Етика дискурсу Юргена Габермаса……... 88
4.3. Психологічні концепти теорії етики дискурсу Юргена Габермаса… 94
4.4. Філософсько-лінгвістичні дослідження Юргена Габермаса…….. 99
4.5. Теорія комунікативної раціональності Юргена Габермаса…… 107

Література 117
Підсумки……. 118

ПЕРЕДМОВА

Філософія, будучи нормативною дисципліною гуманітарно-економічного циклу навчального плану бакалаврів, виступає в якості підґрунтя світоглядної та методологічної підготовки фахівців. Тип абстрактного мислення, що формується завдяки зверненню до історико-філософських і теоретичних розділів предмету, є необхідним для сучасної людини, діяльність якої спрямована на успішну суспільну реалізацію свого інтелектуального й загальнокультурного потенціалу. Вміння узагальнювати світовий досвід, планувати перспективи професійної та життєвої діяльності відповідно до ціннісних пріоритетів духовності, розбудовувати життєвий простір відповідно етичним орієнтирам розвитку людства, набувають зрілості завдяки вивченню змісту європейської філософської рефлексії різних культурних епох.

Серед багатоманітності історико-філософських поглядів в курсі вивчення філософії, традиційно прийнятими, добре вивченими й систематизованими у підручниках, постають філософія Античності, Середньовіччя, Нового часу. Некласичний та постнекласичний періоди європейської філософії, займаючи певне місце у навчальній програмі, однак в більшості випадків висвітлюються побігло, що пояснюється притаманною постмодерну плюральністю поглядів, звідти й відсутністю однозначних позицій науковців відносно змістовного визначення цих періодів. Особливо це стосується постнекласичного відрізку: він перебуває в стані свого становлення, відбуваючись через дискусійне самоосмислення сучасністю. Саме тому йому приділяється чи не найменше уваги, що не сприяє глибині й системності усвідомлення тенденцій мислення і світосприйняття сучасності майбутніми фахівцями.

Однією із запитаних, евристично важливих для формування світогляду майбутніх громадян і спеціалістів, виступає, на нашу думку, проблема комунікативної філософії, яка набула численних ремінісценцій у сучасному соціокультурному просторі. Адже сьогоднішній світ, потребуючи вироблення настанов щодо різних напрямків людської взаємодії, лише в межах комунікативного дискурсу отримує підстави для еволюційного оновлення. Зважаючи на це, представлений навчальний посібник, презентує достатньо деталізовано розкритий для вивчення у вищих навчальних закладах напрямок філософських комунікативних вчень 20 століття, необхідних для повноцінної професіональної та

повсякденної реалізації сучасної людини. ***Мета навчального посібника*** полягає в ознайомленні студентів з сучасними комунікативними теоріями та формуванні на основі їх узагальнення змісту соціально-гуманітарних компетенцій майбутнього фахівця.

Звернення до матеріалу навчального посібника дозволить студентам:

- розширити уявлення про палітру філософських рефлексій сучасності, переосмислити актуальне значення філософії;
- отримати можливість теоретично обґрунтувати такі якості свідомості як відповідальність, толерантність, моральність;
- сформувати вміння здійснювати етичну експертизу наукових проектів та продуктивно розбудовувати ділові й загальнолюдські стосунки;
- розвинути міждисциплінарні підходи до соціокультурної діяльності на підставі синтезу знань філософії, етики, психології, соціології, лінгвістики

Означені завдання, які має вирішити студент в процесі вивчення розділу „Сучасні комунікативні вчення" з курсу „Філософії», сприятимуть формуванню свідомості високодуховної особистості, готової діяти у складних процесах глобалізації суспільства, здібної з огляду на кращі здобутки філософських пошуків, оптимізувати наукові, промислові, ділові та соціокультурні процеси сучасності.

Навчальний посібник містить узагальнений виклад матеріалу розділу „Сучасні комунікативні вчення" з курсу «Філософії», стислі відомості про персоналії комунікативного дискурсу, питання для закріплення, теми рефератів та список рекомендованої літератури для повного опанування кожною темою. Видання може бути використаним студентами всіх спеціальностей, студентами філософських факультетів та аспіратами всіх напрямків підготовки, які вивчають нормативну дисципліну „Філософія".

ТЕРМІНИ ТА ЇХ ВИЗНАЧЕННЯ

Апріорі спільноти комунікації – трансцендентальна умова людського досвіду та взаємин**,** завдяки чому кожний акт між людського спілкування до здійснення є апріорним, передбачає комунікацію, відкритість до інших та настановленість на рівних відповідачів

Граматологія - вивчення «письма» в якості підстави існування всієї західної думки і культури. Граматологія виникає в певний момент розвитку пізнання і неминуче знаходиться під владою «логоцентричної» метафізики, але постійно намагається від неї звільнитися, стати «граматографією», тобто не «наукою про письмо», а «письмом про письмо», що залишається нерозв'язаним протиріччям.

Деонтологія - наука або вчення про належне. Термін вперше використаний Бентамом, як синонім наукової етики і цілому, хоча пізніше застосовується у більш вузькому і спеціальному смислі. У сучасній філософії деонтологія зазвичай трактується як етика обов'язку, відмінна від етики добра або аксіології.

Дискурс – логічна й послідовна діалогічна дискусія, модель розумної та вільної від «панування» розмови й утворення консенсусу шляхом виключення не лише зовнішнього, а і внутрішнього тиску, що визначається структурою мовлення

Іллокутивний акт - дія, здійснювана після виразу деякого положення справ, відповідна модусу вислову (наприклад, визнання, наказу, обіцянки, попередження), свого роду подвійний акт, де, з одного боку, визначається характер здійснення, з іншого, зважаючи на пропозиційну структуру щось повідомляється

Імперативи – мовні дії, за допомогою яких промовець прагне бажаного стану в світі через спонукання партнера взяти участь у створенні такого стану, але можуть відхилятися з огляду на умови успіху

Інтерсуб'єктивна комунікація – комунікація, що існує лише в контексті безпосередніх суб'єкт-субє'ктних взаємин, позбавлена як об'єктивного, так і суб'єктивного забарвлення, не зведена до мовної інформативної об'єктивації, будучи процесом досягнення угоди на основі мовного розуміння в сенсі співпадіння у смисловому консенсусі з необмеженим комунікативним співтовариством

Когнітологія - комплекс досліджень на перетхресті психології, логіки, лінгвістики та інформатики, заявлений

самостійною наукою у 70 ті роки XX століття з метою дослідження функціонування знання у різноманітних системах

Комунікація – процес спілкування, в якому беруть участь від двох суб'єктів, головним змістом чого стає духовне спілкування, де людина не перетворюється з суб'єкта на об'єкт масового впливу

Комунікативи - мовні дії з класу регуляторів організації та тематизації мови, розподілу ролей та послідовності розмови

Констативи – мовні дії, завдяки яким промовець посилається на певні об'єктивні обставини, коли заперечення висловлення означає відкидання партнером висунуту претензію на істинність

Констативна пропозиція або констатив - вислов, що виражає певне положення справ у світі, критерієм оцінки якого виступає істинність або хибність

Локутивний акт – мовний акт, який виражаючи положення справ, будується в залежності від використаних язикових засобів та вивчаються семантикою

Мовні ігри – суб'єкт-суб'єктна комунікація, учасники якої постають одне для одного в якості вербального чи невербального тексту, актуалізуючи герменевтичне підґрунтя мовної гри й відповідну специфіку взаєморозуміння партнерів як комунікативних програм на основі реконструкції іманентних смислів

Модерн – це культура, менталітет, філософія, наука, техніка й уся сукупність умов життя новоєвропейської цивілізації, епоха в розвитку філософії, головними принципами якої є суб'єктивність, віра в раціональність, інструментальний розум і науку як дійсну форму його реалізації, віра в прогрес людства, у загальність та універсальність поняття

Модернізм – некласичний тип філософствування, радикально дистанційований від класичного інтелектуальним припущенням можливості плюрального моделювання світів і відповідною ідеєю онтологічного плюралізму. Модернізм можна визначити як концептуальне поле некласичної філософії, що відходить від традицій модерну, являючи собою певний перехідний період від модерну до постмодерну

Необмежене комунікативне співтовариство – засноване на інтерсуб'єктивному порозумінні найширша соціальна спільнота - людство в цілому, яке об'єднується як на рівні емпіричної, історично утвореної злагоди і взаємодії, так і на рівні нормативно-ідеального справжнього порозуміння, протилежного умовному (конвенційному) чи повсякденному (позірному) порозумінню

Неотомізм – офіційна філософсько-теологічна доктрина католицької церкви, яка продовжує ідеї томізму

Ноосфера — поняття, введене французьким філософом Е. Леруа у 1927, пізніше розвинений П. Тейяром де Шарденом та В. Вернадським, сьогодні використовується в деяких еволюційних концепціях для опису розуму як особливого природного феномену

Оперативи - мовні дії з використання конструктивних правил (логіки, граматики, математики тощо), що мають не комунікативний, а перформативний характер, не конститутивні для комунікативної дії

Перлокутивні акти - мовні акти націлені на те, щоб викликати ефект у слухача, за допомогою яких мовні дії інтегруються у структуру стратегічних дій і таким чином, здійснюється втручання у світ та досягається дієвий ефект, відповідний промовленому, що вивчається риторикою

Персоналізм — термін вперше введений Ф. Шлейермахером у 1799, означає тенденцію теїста у філософії, в якій особа з її духовними цінностями визнаються вищим сенсом земної цивілізації

Перформативна пропозиція або перформатив - від «perform» (представляти, здійснювати, виконувати) - вказує на проголошення висловом актуалізації дії, а не мовну репрезентацію, коли критерієм оцінки перформативу стає успішність чи безуспішність

Плюралізм — термін, що ввів Х. Вольф у 1712, сьогодні філософський напрям, що стверджує: світ складається з багатьох принципово різних, незалежних і незведених одна до одної субстанцій, першооснов, первинних сутностей; плюралізм протилежний монізму

Постмодерна раціональність – новий тип раціональності, здійснюваний через заперечення класичної або модерної парадигми, базований на поліфонічному співіснуванні різноманітних багатовекторних дискурсів

Постмодерн – період у розвитку філософії, характерними рисами якого є поліфонічність, унікальність та своєрідність в оцінці досягнень минулого і власного світогляду, пильна увага до проблем дискурсу й суб'єкта дискурсу

Постмодерна раціональність – новий тип раціональності, здійснюваний через заперечення класичної або модерної парадигми, базований на поліфонічному співіснуванні різноманітних багатовекторних дискурсів

Постмодернізм – поняття, що використовується сучасною філософською рефлексією для визначення характерного культурі

сьогодення типу філософствування, який змістовно й аксеологічно дистанціюється від класичної та некласичної традицій, конституюючи себе як постнекласичну філософію

Постструктуралізм - явище міждисциплінарне і міжнародне, знайшов вираз у літературознавстві, філософії, соціології, історії, мистецтвознавстві, нерідко розуміється другою хвилею структуралізму, будучи безумовною реакцією на структуралізм

Регулятиви - мовні дії, через які промовець посилається на загальні соціальні обставини, створюючи легітимно визнане міжособистісне відношення, заперечення яких означає, що партнер відкидає висунуту претензію на нормативную правильність дії

Соціальна комунікація –комунікативна діяльність людей, зумовлена низкою соціологічних, психологічних, етнокультурних та соціолінгвістичних чинників

Структуралізм – напрям, який стверджує пріоритет структурного методу, що виявляє структури як сукупності стосунків, інваріантних при незначних перетвореннях. У такій інтерпретації поняття структури характеризує не просто стійкий «скелет» будь-якого об'єкту, а й сукупність правил, за якими завдяки одному об'єкту, можна отримати інші шляхом перестановки його елементів та декотрих симетричних перетворень

Телеологічній – доцільний

Трансцендентальне – цією категорією позначаються у філософії І.Канта надчуттєві, апріорні структури (схеми) функціонування свідомості, за допомогою яких синтезується досвід чуттєвого споглядання

Трансцендентальна прагматика мови – теоретичне виявлення практичної ефективності мовних виразів, розуміючи мову трансцендентальною величиною. Шляхом аналізу включення в наукові поняття або теорії - феноменологічної очевидності та семіотичного її зняття із урахуванням практичної комунікативної ролі мови - умови діалогічного взаєморозуміння та розуміння себе

Трансцендентальна семіотика –знакова символізація досвіду чуттєвого чи раціонального пізнання, що знімає феноменологічну очевидність в процедурах мовної прагматизації

Філософія мови – напрям постмодерної філософії, метою якого є аналіз способів наукового утворення понять та теорій, значень та смислів мовних виразів, інтерсубєктивного виразу предметного пізнання через розкриття функціонуючих мовних форм

Цілераціональна дія - дія, орієнтована на мету, засоби й побічні наслідки дії, що сприяє раціональному співвіднесенню мети із засобами та наслідками, а також можливих цілей між собою

Експресиви – мовні дії, в яких промовець посилається на суб'єктивні обставини, розкриваючи іншим своє інтимне переживання, заперечення чого означає сумнів партнера щодо висунутої претензії на вірогідність самопрезентації

Етика колективної солідарної відповідальності людства – стиль поведінки, відповідний вимогам інтерсуб'єктивно значущих норм відповідальності за сьогоденні людські дії та майбутні їх наслідки у планетарному масштабі

1. ФІЛОСОФСЬКИЙ ВИКЛИК ПОСТМОДЕРНУ

В розділі на підставі зарубіжних та вітчизняних досліджень сучасних істориків філософії, фахівців з проблем постмодерну розглядаються концепції та підходи щодо систематизації напрямків філософського дискурсу та становлення його проблематики у другій половині XX століття.

В резюме узагальнюється різноаспектний досвід європейської рефлексії в межах протистояння філософсько-світоглядних позицій «модерн-посмодерн». Надається стисла характеристика основних напрямків та їх змістовних компонент. Акцентується антропологічна спрямованість київської вітчизняної школи другої половини XX століття.

Спираючись на матеріал наданого розділу та використовуючи засвоєний теоретичний матеріал, студент повинен вміти:

Визначати характерні риси та проблематику основних напрямків філософії постмодерну.

Орієнтуватися у світоглядному та філософському рефлексивному просторі постмодерну

Аналітично підходити до ключових концептів сучасної філософії у створенні власної світоглядної та соціальної позиції

Критично ставитися до визначення ідейного змісту сучасних філософських течій та їх ролі у формуванні соціокультурних форм сьогодення

Визначати продуктивні ідеї комунікативного дискурсу та застосовувати їх у практичній діяльності.

1.1. Концептуальний зміст постмодерну

ідображенням ідейних пошуків європейської філософії другої половини XX століття стала змістовна багатоманітність постмодернізму. **Саме поняття «постмодернізм» використовується сучасною філософією для визначення культури такого типу філософування, який за смисловими та ціннісними орієнтирами дистанціюється як від класичної, так і від некласичної традиції. І тим самим визначає постнекласичний сценарій розвитку європейської думки.** Як наголошує В.І.Ярошовець, „Постмодернізм – культурно-теоретична течія у філософії другої половини XX ст.- XXI ст., котра привертає увагу до змін, що відбуваються у сучасному світі: в соціокультурній реальності, інтелектуальній, науковій та художньо-естетичній сферах. Він не консолідований як єдиний, організований напрям. Навпаки, під назвою постмодернізм об'єднуються різноманітні концепції та теорії, хоча саме це поняття ще недостатньо концептуалізоване"[1].

Постмодернізму притаманна критика Просвітництва з його абсолютизацією раціонального. Це - свого роду виклик „модерністському проекту" класичної саморефлексії та свободи, властивому періоду від кантівської абсолютної самосвідомості суб'єкта пізнання до гуссерлівського „повернення до речей"[2]. Для нього характерні відмова від онтології, від логічної системності тесту та теоретизування, вичерпання віри в прогрес в якості фактора перетворення світу. Типовою особливістю постмодерністського дискурсу є нівелювання суб'єкт-об'єктного відношення, що «реконструювало» б класичний стиль філософського розгортання первісного змісту. Постмодерний тип раціональності долає тотальність Абсолютизованого Розуму. Тому поняттям «постмодернізм» визначається не стільки означений культурно-історичний період, скільки процес розпаду старих настанов, вкорінених у модернізмі. «Постмодернізм - це і концепція, і практика, і цілий набір стильових прийомів не лише для локальної дії, але для усього періоду»[3].

Не дивлячись на програмну дистанцію від мотивацій класичної та некласичної філософської традицій,

[1] Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – К.: Знання України, 2004. - С. 5
[2] Там же. - С.6.
[3] Гуменюк Т.К. Постмодернізм як транскультурний феномен. Естетичний аналіз. Автореферат дис…д-ра філос. наук. – К.: вид-во КНУ, 2002.

постмодерністський проект за багатьма рисами, тим не менш, нагадує некласичний стиль філософування. Так, постмодернізм не проти віри в будь-яку ідею, але він проти абсолютизації або домінування її над іншими. Звідси з'являється постмодерний принцип ***плюралізму,*** як багатоманітності рівноправних концептів в естетичному, політичному філософському вимірах. А також і принцип ***поліваріантності, в*** контексті якого заявляють про себе такі парадигмальні настанови сучасної свідомості, як ***деконструкція традиційної метафізики, децентралізація онто-гносеологічних побудов, відмова від лінійного мислення та універсальної мови, звернення до феномену «подвійної присутності».***

Розгортаючись в смисловому просторі, заданому постмодернізмом, сучасна філософія набуває властивостей, які, зокрема, В.І.Ярошовець визначає так:

- поліфонічність - монолог втрачає свою легітимну силу, внаслідок чого єдино можливим способом існування стає діалог або полілог;
- унікальність та своєрідність в оцінці надбань минулого і власних світоглядних побудов;
- надзвичайна увага до проблеми суб'єкту дискурсу - в смислі „смерті Автора", що веде до незаангажованості тексту. [4]

Поруч з поняттям «постмодернізм» у сучасній філософії використовується також поняття «***постмодерн»***, яке більш характеризує загальне становище культури. І якщо постмодерн розуміється ситуацією радикальної плюральності в будь-яких соціокультурних проявах (наприклад, в мистецтві), то постмодернізм сприймається його концепцією. Щодо постмодерну, то ця стадія розвитку західної культури другої половини XX століття грунтується на змістовному симбіозі соціології, літературознавства, релігієзнавства, архітектури, філософії та культурології. А по суті це - маргінальний філософський дискурс, за словами Ж.-Ф.Ліотара «постмодерний стан», що охопивши усі сфери культури й суспільства, відреагував на монотонність універсального бачення світу в модерні. Кінець віри в розум, радикально-скептичне ставлення до традицій раціоналізму; усвідомлення неможливості ідеї єдності й загальності, а отже - відмова від модерної ідентичності суб'єкта; заперечення розуму в значенні джерела тотальності й панування; відмова від принципу суб'єктивності та внаслідок цього - від

[4] Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с. - С. 8.

принципу рефлективності – саме ці ідеї постмодернізму концептуально визначили постмодерну культуру.

Неможливість розгляду філософського феномену постмодернізму в якості «монолітного», внаслідок не лише атрибутивної, але й програмної плюральності, об'єктивованої в «широкому спектрі різноманітних проектів», на думку М.А.Можейко, обумовлює появу крайніх варіантів рефлексивного вирішення проблеми модерн – постмодерн. Серед них:

- визначення постмодерну як продукту еволюції і поглиблення заяв модерну;
- інтерпретація його як відмови від нереалізованих ідей модерну;
- тенденція протиставлення модернізму і постмодернізму;
- розуміння постмодерну як нової інтерпретації модерну;
- інтерпретація постмодерна як феномена, що є проявом будь-якої радикальної зміни культурної парадигми (у кожної доби - свій постмодернізм).[5]

Взагалі серед сучасних дослідників спостережено розбіжності як у визначенні постмодерну та основних його постулатів, так і у розумінні взаємовідносин постмодерну з модерном, названих «полем напруженості» між ними. Але незважаючи на різні позиції й декотрі суперечності тлумачення понять «модерн», «постмодерн» та в осмисленні головних філософських напрямів розвитку постмодерну як нової історико-філософської епохи, більшість дослідників поділяє існуючі концепції на дві великі групи.

До першої можна умовно віднести теорії, згідно з якими постмодерн є новим етапом, продовженням і логічним фіналом модерну. Цей напрямок ґрунтується на гуманістичних ідеалах Просвітництва, оновлених через інтеграцію в теорію нової раціональності. Феномени модерну і постмодерну аналізуються тут у філософському, історичному і соціологічному ракурсах. Разом з тим, різкій критиці піддаються радикальні противники модерну.

До даної групи належать концепції ***Ж.-Ф. Ліотара, З. Баумана, Ю. Габермаса, В.А. Кутирьова.*** Так, згідно Ж.-Ф. Ліотару, «великі метаоповіді» минулого, що легітимували і виправдовували буржуазне суспільство, передусім, Релігія, Наука, Історія, поставлені сучасністю під сумнів та самі потребують узаконення. Тому слід повернутися до витоків культури модерну й відродити свободу експерименту, творчий пошук, прагнення відкриттів і нормотворчості, характерні для початку доби

[5] Можейко М.А. Постмодернизм // Новейший философский словарь. – Минск: , 2001. – С.779.

модерну. В цьому сенсі «префікс «пост» у слові «постмодерн» означає не рух...до повторення, але деяку «анамнезу», процес аналізу, аналогії та анаморфози, котрий переробляє щось «первинне забуте».[6] У роботі «Модерн - незавершений проект», підтримуючи тезу критика газети «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг», Ю Габермас зазначає: «Постмодерн є на перевірку суцільним антимодерном"».[7] І це - вирок Ю.Габермаса емоційній течії раціоналізму, що проникла у «шпари всіх інтелектуальних сфер й породила теорії «пост-просвітництва», «пост-модерну», «пост-історії», які покликали до життя новий консерватизм»[8]. Здійснюється й типологічний розподіл консервативних філософів - критиків модерну: на младо-консерваторів, старо-консерваторів та нео-консерваторів. При усій несхожості означених постмодерних теорій, вони однаково відмовляються від того понятійного фундаменту, на якому формувалася самосвідомість європейського модерну, заявляючи, що покинули обрії минулої доби. Однак, щоб оцінити справедливість домагань дослідників модерну, вважає Ю. Габермас, необхідно переглянути поняття й основні положення модерну, виходячи з інших передумов.

Теорії другої групи, доводять зворотне: постмодерн уявляє собою іншу соціально-економічну та культурну реальність, де долаються недоліки та обмеженість модерну, а суспільство виходить на якісно новий рівень організації. Серед теорій, що представляють постмодерн подоланням модерну - концепції П. Козловські, М.Епштейна та Н.Маньковської. Вони знаходять риси нового світобачення практично в усіх сферах суспільної свідомості: в науці, релігії, філософії. Зокрема, «наука, що конструює світобачення, а разом з нею і сцієнтизм, поставлені сьогодні під сумнів».[9] Замість відкриття об'єктивних законів природи вчені все частіше говорять про їх конструювання або моделювання. Філософська думка вже не намагається побороти метафізику, не створює тотальних ідеологем, а реконструює існуючі філософські тексти і перетворює «зовнішнє у внутрішньо текстуальне, тобто філософію – на пост-філософію».[10] Змінюється й онтологія: навколишній світ втрачає свою предметність та об'єктивність. І все це суперечить модерністській парадигмі, якій притаманний, за словами М. Епштейна, «пошук абсолютної та чистої реальності» у вигляді «волі», «екзистенції», «робітничо-селянської влади», «самодостатнього слова» тощо. Адже суспільству

[6] Лиотар Ж.-Ф. Заметка о смыслах «пост»: Пер. с франц. // Иностранная литература. – 1994. – № 1. – С. 59.
[7] Постмодерн в философии, науке и культуре: Хрестоматия / В.И.Штанько (сост.) – Х., 2000. – С.40.
[8] Габермас Ю. Философский дискурс о модерне. Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь мир», 2003. – С. 40.
[9] Маньковская Н. Б. Париж со змеями: Введение в эстетику постмодернизма. – М.: ИФРАН, 1995. – С. 48.
[10] Козловски П. Миф о модерне: Поэтическая философия Э. Юнгера: Пер. с нем. – М.: Республика, 2002.– С .14.

та культурі постмодерну пасує усвідомлення умовного, знакового, симулятивного характеру цієї реальності. «З постмодерністської точки зору, соціальна революція, сексуальна революція, екзистенціалізм, матеріалізм – це не визвольні прориви в останню реальність, а, швидше за все, інтелектуальні машини, створені для виробництва псевдо-соціальності, псевдо-сексуальності, псевдо-матеріальності». [11]

Виходячи з цього, проект модерну «деконструюється» та «демонтується». Так, П. Козловські стверджує, що проект модерну є младо-гегельянським варіантом Абсолютного. Але спроба встановити абсолютну владу Розуму отримує поразку, стикаючись з міфологуванням Розуму. Адже Розум не можна абсолютизувати, бо він - обмежений. Підміна кінцевого абсолютним сприяє появі тоталітаризму та жахливих явищ історії. [12]

Навіть такі стрижневі поняття модерністської парадигми, як «поступ» та «історія» втрачають у дійсності наданий їм статут. Бо поступ, прикритий гуманністю та раціональністю, виявляється стражданням, кошмаром і нігілізмом. А найбільш радикальні теоретики постмодернізму проголошують заперечення історії «шоу-владою» найближчого часу. «...Для підлітків 80-х років ім'я Рембо звучить як Рембо, а Маркс - як назва шоколадного батону... Тільки вистава перестає про щось говорити, цього ніби не існує... Не лише Америка, але й увесь світ, нарешті, перетворюються на один величезний Діснейленд».[13]

Таким чином, проект модерну виявляється брехнею й біллю, від чого слід відмовитися. «Смислом модерну могло б стати: допоможіть нам пізнати те, чим ми не є».[14] Так на зміну суспільству й культурі модерну приходить суспільство й культура постмодерну. Постмодерн - епохальне і парадигмальне явище, тому зміни, які відбуваються сьогодні у суспільній свідомості, завтра, можливо, призведуть до формування нової онтології та нової реальності.

Однак звертаємо вашу увагу на те, що запропонована класифікація теорій постмодерну не претендує на всеохоплюючу схему, а переслідує завдання – визначення концептуального зв'язку модерну з постмодерном. Тому до співіснування різних

[11] Эпштейн М. Постмодерн в России. Литература и теория. – М.: Издание Р. Элинина, 2000. – С. 33.
[12] Козловски П. Миф о модерне: Поэтическая философия Э. Юнгера: Пер. с нем. – М.: Республика, 2002. –С. 27.
[13] Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа.– М.:Интрада, 1998. – С. 177.
[14] Козловски П. Культура постмодерна: Общественно-культурные последствия технического развития: Пер. с нем. – М.: Республика, 1997. – С. 234.

теорій в одній групі слід ставитися з певною мірою умовності, адже це - спосіб систематизації теоретичного матеріалу.

Соціально-економічним базисом і субстратом культури постмодерну прийнято вважати суспільство пізнього капіталізму - постіндустріальне. Однак суспільство, яке виробляє лише послуги та інформацію, не можливе як таке. Повинний існувати індустріальний фундамент для технологічного забезпечення - суспільству необхідно пройти стадію модернізації, щоб стати постіндустріальним.

Звичайно, можна побудувати постіндустріальне суспільство в окремо взятій країні чи регіоні. Але індустріальне виробництво – символ доби модерну –зберігається до сьогодні у країнах третього світу. Оскільки остаточної відмови від індустріального капіталізму не сталося, постіндустріальне суспільство – соціально-економічний вираз культури постмодерну – дещо залежне від індустріалізму.

Таким чином, дві культурні доби пов'язані не лише концептуально, але й соціально-економічно. І хоча постіндустріальне суспільство багато в чому відкидає «фордизм», за визначенням модерного індустріалізму Е.Тоффлером, все ж заперечення фундаментальних основ модерну не очікується, бо спрацьовує механізм «критики – сприймання», схожий на механізм узгодження філософського «поля напруженості» постмодерну.

1.2. Поліфонізм сучасної філософії

процесі перегляду постмодерним філософуванням класичних позицій виникають змістовно різні тенденції становлення сучасної філософії. Так, широке впровадження позитивістських та неопозитивістських підходів з характерним ствердженням сцієнтизму та абсолютизацією наукового пізнання призвело до виникнення ***структуралізму***. Його мета - змінити курс дослідницької думки, коли не суб'єкт виступає предметом філософування (Я з його здібностями творити, прагненням свободи і пізнання), а позбавлені особистості структури, що мають узагальнений статут. «Задум структуралістів», - зазначають італійські історики філософії Дж.Реале та Д.Антисері, - «був пов'язаний із зміною дослідницької думки: не суб'єкт (Я, свідомість або дух) і його … здатність до свободи, самовизначення, самотрансценденції й творчості, а

безособові структури, глибоко підсвідомі та всезагальні опинилися у центрі уваги. Ці мислителі поставили за мету зробити «науковими» гуманітарні знання».[15] Предметом філософії стає не буття, а відношення до нього, не суб'єкт, а безособова структура. В результаті, соціум та соціальні відносини сприймаються варіативною грою карткових або шахових фігур. Під структурами розуміються лінгвістичні, фізичні, математичні одиниці. А замість субстанціонального класичного суб'єкта з'являється форма.

Формування структуралізму пов'язано з концепціями Соссюра, американської школи семіотики, російського формалізму, структурної антропології К.Леві-Стросса, структурного психоаналізу Ж.Лакана, структури підсвідомості М.Фуко. Всі представники структуралізму намагаються виявити універсальні структури, проявлені на усіх рівнях соціуму. Серед них – позбавлені свідомості психологічні моделі, артефакти в мистецтві, філософії, математиці, літературі, мові тощо. Дані універсальні структури суспільства можливо виявити через міфи, інтерпретуючи несвідоме з точки зору його мовного вкорінення. Структури розглядаються сукупністю елементів цілого, здатних зберігати стійкість у межах різноманітних перетворень та змін. Структуралізм – свого роду «шлях раціоналістично-сцієнтичної епістемології до гуманітарного знання, пов'язаного з духовними феноменами»[16]- втрачає той гуманізм, на який був налаштований. Відтоді раціоналізм набуває кризових форм: розуміння людини зводиться до набору мертвих структур. З цього приводу І.В.Бичко слушно відзначає: «Саме в межах структуралізму раціоналізм мусив сам відверто назвати себе антигуманізмом».[17]

Подібні метаморфози структуралізму наприкінці 60-років сприяли виникненню ***постструктуралізму***, метою якого було звернення до того, що перебуває поза «межами» структур, допомагаючи їх розгортанню у контекст. Для постструктуралістів не існує нічого «поза текстом», а реальність для них, перш за все, є мовною реальністю. Протистояння філософських підходів викликало соціальний протест. У 1968 році студенти Сорбони написали на аудиторній дошці: «Структури не виходять на вулиці», вказавши тим самим на обмеженість структуралістської методології та на її антигуманістичну спрямованість. Однак своєрідність цього напряму полягає у новому погляді на культурологічний сценарій сучасності, завдяки перегляду багатьох класичних філософських понять.

---

[15] Реале Дж. і Антисері Д. Западня философия от истоков до наших дней: В 4 т. СПб., 1997. Т.4 - С.627.
[16] Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник – К.Либідь, 2001. – С. 296
[17] Там же – С. 298.

Постструктуралізм, з яким пов'язані імена ***Ж.-Ф.Ліотара, Ж.Дерріда, Ж.Дельоза, Гваттарі, Ж.Бодрійяра, Ю.Крістевої, „пізнього" Барта,*** отримав у спадок від структуралізму загальність проблемного поля. Внаслідок різноманітності постструктуралістських практик і термінологічної невизначеності, складно чітко сформулювати змістовність цього напряму. Легше назвати основні завдання, висунуті та частково вирішені постструктуралістами. Це:

- критика західноєвропейської метафізики з її логоцентризмом;
- розвінчання на всіх рівнях влади стратегій примусу та насильства, скритих у підсвідомому;
- пошук свободи поза межами структур, в просторі остаточно неподільної реальності, не контрольованої владою.

Одним з яскравих представників постструктуралізму виступає Ж.Дерріда, роботи якого відбили специфічні особливості постмодерної філософії. Французький мислитель, не будучи спеціалістом в тій чи іншій спеціально-науковій галузі, виходить з лона структуралістського напрямку і піддає його деконструкції. Його критику спрямовано проти логоцентричного характеру структуралізму, якому протиставляється концепція ***«граматології».*** Ж.Дерріда вказує на проблеми логічності й науковості, відштовхуючись від двох положень: 1- мова не може розглядатися «висловом» змісту мовчазного переживання; 2- писемність є «знаком знаку» - графічний знак змінює знак усний. Витоки даної проблеми вкорінені у тому, що а) ідея науки з'явилася в добу писемності, б) наука була проектом, реалізованим в мові, що обумовлена ціннісним взаємовідношенням з писемністю; в) наука пов'язана з фонетичним устроєм, але відхиляється від фонетики; г) наука про писемність з'явилася в історичний період становлення системи взаємовідношень усної мови з описом; д) писемність - не стільки засіб фіксації, скільки спосіб реалізації можливостей ідеальних об'єктів, тому писемність - передумова науки; є) перш, ніж стати об'єктом історичної науки, писемність розгортає саму історію. Все це допомагає розглядати писемність об'єктом граматології.

У зв'язку із специфічним тлумаченням тексту як форми буття писемності, Ж.Дерріда стверджує необхідність деконструкції в функції способу прочитання «тексту». Як зазначає І.В. Бичко, «реально деконструкцію згорнуто у будь-якому тексті, без неї він

не можливий. Деконструкція свідчить про нестабільний, темпоральний спосіб існування тексту».[18]

Поруч із напрямами, які від уваги до гуманізму прийшли до його заперечення через «неживу структурну» та деконструктивну абсолютизацію тексту, в європейському філософському просторі XX століття відновлюються релігійні тенденції. Однією з реконструкцій середньовічної традиції став **неотомізм – *офіційна філософсько-теологічна доктрина католицької церкви. Неотомізм оголосив себе «філософією, що зберігається на віки».*** Фундаментальну основу неотомізму складає християнсько-схоластичне вчення Томи Аквінського, який пристосовує філософію Аристотеля до потреб догматичної системи католицизму.

Згідно з томізмом, усі догмати католицизму безумовні та абсолютні. Вони відкриваються в акті релігійного одкровення і виключають необхідність пізнання. Гуманізм, свобода думки та природознавчі відкриття доби Відродження й Нових часів зменшили престиж томізму. Друга хвиля католицької теологічної філософії ставить завданням примирити догмати християнської віри з вимогами розуму, узгодити ірраціональні релігійні положення з раціональними знаннями. Й тим самим виправдати християнство перед наукою й освітою.

Неотомісти XX ст. Е.Жільсон, Ж.Марітен у Франції, Д.Мерс'є й А.Дондейн у Бельгії, М. Грабман у Німеччині, К.Фарбо в Іспанії вважають, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, а розум без віри постає гордовитою самовпевненістю. На думку неотомістів, примирення віри з розумом, теології з філософією – єдиний шлях подолання соціального хаосу. Індивідуалізму та колективізму неотомізм протиставляє солідарність на основі любові до ближнього.

Один з яскравих представників неотомізму ***Г. Марсель*** стоїть дещо осторонь загальної концепції цього напряму. Як відзначає В.І. Ярошовець, він належить до філософського крила «християнського екзистенціалізму». Це означає, що в усякому разі це вчення не суперечить християнським догматам.[19] Разом з тим Г.Марсель заперечує спробу томізму примирити науку з релігією, надаючи істині перевагу над релігійними догмами. Значення людини набуває гуманного смислу, а людське існування розкривається через інтенсивність тілесного відчуття та співбуття людини й світу. Виходячи з цього, втіленість є умовою будь-якого екзистенційного досвіду.

[18] Там же – С. 303.
[19] Ярошовець В.І. Історія філософії. Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с. - С.67.

В цілому неотомізм намагається асимілювати деякі наукові ідеї, в тому числі, еволюційну теорію Ч. Дарвіна. В космогонії богослова та вченого-палеонтолога ***Тейяра де Шардена*** Всесвіт еволюціонує від хаотичної невизначеності до упорядкованої структури космосу. Первинна основа світу - духовно-енергетична субстанція, що втілюється в багатомірність предметних форм. Космічними процесами скеровує Бог, якого Шарден називає «точкою «Омега» і ототожнює з Христом. Христос, представлений в кожній частині універсаму у вигляді особливої енергетичної субстанції, є рушійною силою людини і світу. Стрижнем еволюції бачиться розвиток Духу - ***ноосфера.*** Поява і розвиток людини не завершує еволюцію, виступаючи засобом самовдосконалення світу.

Спробу примирити релігію з культом людини здійснює персоналізм, представлений творчістю американських вчених **Е.Брайтмена, Р. Флюеллінга** та французьких мислителів **Е. Мун'є, Ж. Лакруа**, які розуміють світ співтворчістю Бога і людини. Особистість розглядається тут у вигляді фундаментальної категорії, основної форми вияву буття. Вольова активність та діяльне поєднується в людині з безперервністю існування. Витоки активності мають поза особисте походження, їх джерело у нескінченому началі - у Богові. Цим пояснюється постійна взаємна необхідність людини й Бога. Персоналізм надає пріоритет розвитку особистості. Проблема вдосконалення суспільства відходить на другий план поруч із самовдосконаленням особистості. «Покликання» та «інтимність (занурення в себе)», згідно з Мун'є, – те, що об'єднуючи людей в глибинному спілкуванні, має зберегти особистість і суспільство як від тоталітаризму, так і від крайнього індивідуалізму.

Спроби європейської філософії переглянути проблему людини від початку дегуманізації особистості до відновлення космологічного та онтологічного її призначення віддзеркалилися у вітчизняній філософський думці. З перших етапів її становлення найбільш світоглядно виправданим був антропологічний підхід. На запит про приречення людини на самовтрату, що звучить у працях ***Ж.Бодрійяра,*** український філософ ***С.Кримський*** відповідає новим прочитанням антропологічного сценарію мікро та макрокосмосу. Якщо Захід переймається катастрофічним станом, в лихоманці шукаючи шляхи повернення людини до себе, то вітчизняна філософія ніколи не відмовлялася від антропологічного кола проблем, збагачуючи його ціннісно-смисловим наповненням. В продовження традицій, закладених ще Г.Сковородою, вітчизняні філософи радянських

часів втілюють думку М.Бердяєва про те, що «людина передує філософії, людина – передумова будь-якого філософського знання».

Під час хрущовської відлиги П.Копнін закликає до переходу філософських досліджень з тоталітарно-ідеологічної позиції до антропологічного підходу, який зосереджує на значенні можливостей людини в процесі пізнання і на світоглядному осмисленні світу. Ці пошуки виявилися співзвучними тенденціям тогочасного Заходу, зокрема, неопозитивізму. Разом з однодумцями, П.Копнін пише роботу «Логіка наукового дослідження», що стала ідейним підґрунтям діяльності київської філософської школи, представниками якої були ***А.Артюх, І.Бичко, Є.Жариков, С.Кримський, М.Попович.***

Поруч з проблемами неопозитивізму, вітчизняна філософія звертається до екзистенціальних смислів буття людини. Відомий тоді за прізвиськом «червоний екзистенціаліст», І.Бичко ставить питання співвідношення пізнання й свободи. А ще один прибічник української філософської антропології В.Табачковський писав: «У загально-філософському плані зіставлення понять «пізнання» і «свободи» ініціювало міркування щодо творчої природи пізнання й ширше – людської свідомості: не лише як відображення (як „віддзеркалювання"), але й як творення світу належного буття». [20]

Особливого значення в сучасній українській філософії надається проблемам духовності, що мають вирішуватися через питання національної свідомості, повертаючи до спадщини Києво-Могилянських мислителів. Світоглядні й гносеологічні надбання києво-могилянців щодалі все більш впроваджувалися у вітчизняну культуру зусиллями ***В.Нічик, В.Горського, І.Іванько, А.Бичко, М.Кашуби, І.Захари.*** Світове визнання здобула також історико-філософська вітчизняна школа, представлена іменами ***В.Шинкарука, М.Поповича, І.Бичка, М.Булатова, Г.Заїченка, М.Вєрникова, А.Пашука, Ю.Кушакова.***

В цілому ж сучасну українську філософську думку відрізняє прагнення відродження духовних сенсів людського буття через тотальне охоплення його екзистенціальними цінностями.

[20] Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник – К.Либідь, 2001. – С. 399.

1.3. Комунікативна проблематика постмодерну

кзистенціалізм призвів до абсолютизації значень ірраціональних тенденцій у внутрішньому світі людини - проживання істини через відчуття як внутрішньої трагедії, відчуження й епатажної відмови від соціокультурних процесів. В ході подолання класичної раціональності та її продукту – сцієнтизму – народжується прагнення комунікації з пріоритетом філософського діалогу.

Центральною проблемою комунікативного дискурсу стає раціональність як символ філософування. Відбувається перехід від буття мислення до буття мови, де найважливішою формою пізнання виступають тексти, сукупність яких утворює проблемний простір актуалізації комунікативних претензій філософії. При цьому раціональність розглядається або предметом критики, що виражається у типовій для постметафізичної рефлексії постмодерну відмові від поняттєво-категоріального апарату класичних та некласичних типів філософії. Або предметом нового функціонального тлумачення, на підставі чого виникає думка Ю.Габермаса про незавершеність Модерну. Однак маючи на увазі не часовий вимір, а континуальність одноманітного філософського дискурсу, Ю.Габермас зазначає про історичну перспективу реконструкції філософії на шляху продовження Модерну.

Ще на початку своєї філософської діяльності в ідейному контексті франкфуртської школи він розмірковує відносно теорії Модерну як деформованого здійснення розуму. І кидає виклик постмодерному розумінню раціональності. Адже на відміну від модерного панування картезіанського суб'єкту як онтологічного принципу культуротворчості, постмодерне знищення суб'єкта («смерть суб'єкта») долає дихотомію класичної раціональності (суб'єкт-об'єкт). І хоча вчення Ю.Габермаса - своєрідне протистояння постмодернізму, без лінгвістичного перевороту, без відмови від пріоритету теорії над практикою та прагнення подолати тотальну раціональність, його ідея продовження Модерну була б неможливою. Тож, з протистояння і взаємодії Модерну із Постмодерном, виникає «поле напруженості» комунікативної філософії .

Водночас незавершеність Модерну бачиться Ю.Габермасу перспективою комунікативного здійснення подій, можливістю реалізації безперервності «життєвого світу» через ствердження самоцінності соціального суб'єкту. Знецінення філософської

рефлексії Абсолютного робить людину незахищеною серед буремних хвиль соціального плину. Тому спроба відродити головні смисли існування людини, протиставляючи постмодерним гештальтам діалогічну раціональність соціокультурного виміру, призводить до теорії комунікативної дії. Філософ прагне зібрати воєдино плюралістичну багатоманітність світу, запросивши до діалогу кожного «Іншого». При цьому обриси майбутнього консенсусу формуються не лише в філософії, а й у соціумі, який стає контекстом переосмислення меж та смислу раціонального. Тому концепцію комунікативної раціональності Ю. Габермаса можна вважати новим виміром соціальної реальності.

Новий тип раціональності, запропонований Ю.Габермасом - це раціональність процедурна. Вона спирається не на інструментальний, а на комунікативний розум, зорієнтований на раціональне обговорення проблем, однаково значущих для всіх учасників діалогу. Трансформація суб'єкт-об'єктних відносин на суб'єкт-суб'єктні призводить до створення інтеракції – структури, що моделює особистісні відносини через артикульовану змістовно значиму комунікацію. Єдність розуму відтворюється у повсякденній практиці завдяки численним реалізаціям комунікативної дії. Функція філософії, згідно з Ю.Габермасом, полягає лише у переведенні цих актуалізацій у сферу осмислення на концептуальному рівні. І хоча визнання комунікативної раціональності основою проекту «великої соціальної теорії» достатньо обґрунтоване, в цілому концепція всезагального консенсусу комунікативної раціональності Ю.Габермаса не позбавлена протиріч. Філософ прагне відновити інтуїтивне, не теоретичне знання всіх учасників дискурсу. Він наполягає на універсальному відчутті значущого для всіх присутніх актуального здійснення подій, без претензій на досягнення абсолютної істини, що було ознакою класичної раціональності. Але виправдання розуму в його постійно оновлених комунікативних формах, призводить до ствердження необхідності «інструментального судження розуму» і «колонізації системи життєвого світу». Внаслідок цього філософія постає «берегинею раціональності» в класичній абсолютизації світового розуму, сприяючи не діалогічній культурі раціонального, а проблемній напруженості й конфліктності розкриття нових смислів.

Діалогічна інтенція сучасного буття філософії, задана теорією комунікативної дії Ю.Габермаса у зв'язку з відкритістю проблеми пошуку нової раціональності через незавершеність Модерну, знайшла продовження у наукових дискусіях сучасності. Філософське осмислення європейськими та американськими

філософами теорії комунікативної дії Ю.Габермаса сконцентровує діалог навколо основних питань - раціональності дії й життєвих форм, проблеми соціального порядку, питання аналізу кризових явищ сучасності. А спроба Ю.Габермаса захистити комунікативну раціональність, висуваючи концепцію «притаманності мові претензій на значимість» із спробою протиставленням комунікативної дії інструментальній чи стратегічній дії, сприяла набуттю філософською дискусією інтернаціонального характеру.

Сьогодні можна говорити про філософське, наукове й соціальне значення теорії комунікативної дії Ю.Габермаса. Збірка статей зарубіжних авторів, присвячена критичному аналізу його теорії, дає можливість об'єктивно судити про рівень обговорення долі нової раціональності в сучасних умовах. Більшість статей присвячено теоретичним питанням розвитку суспільства. Зокрема, американський соціолог Дж.Олександр звинувачує Ю.Габермаса у обґрунтуванні нормативних основ на основі широкого сприймання емпірико-теоретичної традиції.[21] Г.Дукс зосереджується на питанні розмежування дії та дискурсу, що веде до нормативного утворення дискурсивних виключень, які в інтересах дії залишають поза нормотворчістю.[22] Х.Джоаз вважає поняття «життєвого світу» Ю.Габермаса невдалим, виходячи з невідповідності поняття «комунікативна дія» духовно-історичному та феноменологічному розмаїттю соціальності дійсності.[23] Тоді як більшість авторів статей дискутують з теоретичними поглядами Ю. Габермаса, центром критики І.Бергера стає аналіз кризових явищ соціуму. Так, небезпека «колонізації життєвого світу» полягає у впровадженні системного імперативу, також і у відмові від цільової раціональної дії.

Особливу увагу привертають три роботи, присвячені вирішенню Ю.Габермасом проблеми раціональності. Ч.Тейлор, М.Стиль та Г.Шнедельбах з різних позицій аналізують спробу реконструкції трьох аспектів раціональної дії шляхом відокремлення претензій на значимість.

Так, Ч.Тейлор критично наголошує на етиці дискурсу. Він вважає неможливим припущення етичного формалізму, який пов'язує процедурний критерій справедливості з поширеним розумінням успішного життя.[24] З цього приводу М.Стиль пропонує розуміти комунікативну раціональність спробою ситуативної сили судження, за допомогою якої можна розумно впровадити

[21] Kommunikatives Handeln. Beiträge zu Jürgen Habermas' „Theorie des kommunikativen Handelns" – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1986. – С. 73-109.
[22] Там же. 110-143.
[23] Там же. 144-176.
[24] Там же. – С.35-52.

змінюваність сфер значимості.[25] Г.Шнедельбах піддає критиці іманентний взаємозв'язок між розумінням та оцінкою мовних висловлювань. На його думку, концепція життєвого світу містить протиріччя, оскільки Ю.Габермас виводить її з перспективи учасників, коли шляхом зміни перспективи досягається відсторонення від предмету аналізу. Г.Шнедельбах також висловлює сумнів відносно обґрунтування Ю. Габермасом нормативних передумов у створенні проекту теорії суспільства.

Поява критичної дискусії навколо теорії Ю.Габермаса є свідченням пошуків нової реальності філософії в постмодерністському дискурсі соціокультурних втілень комунікативної дії. За висловом А.Хоннеса, «той, кому нічого сказати з приводу цього колоса дискусійного простору, сам себе виключає з кола серйозних теоретиків".[26] Не виключення і цей навчальний посібник, присвячений проблемам комунікативної філософії, мета якого - познайомити читачів із вченням цього впливового мислителя сучасності та з теоретичними витоками його теорії комунікативної дії. Хоча посібник не обмежується викладом лише концепції Ю.Габермаса - в достатньому обсязі надано вчення інших сучасних мислителів, які належать до комунікативної філософії. Теорію раціональності в її соціокультурному контексті ґрунтовно досліджує філософ та соціолог М.Вебер. Психологічний аспект комунікативної філософії ретельно розробляє психолог Л.Кольберг, лінгвістичний напрямок представлено у працях Дж.Остіна та Дж.Р.Сьорля, вчення яких ще не були розгорнуто представлені в українській навчальній літературі.

РЕЗЮМЕ

Постмодернізм – культурно-теоретична течія у філософії другої половини XX - XXI ст., котра не консолідована як єдиний, організований напрям. Під назвою постмодернізм об'єднуються різноманітні концепції та теорії, що дистанціюються як від класичної, так і від некласичної традиції, визначаючи постнекласичне спрямування розвитку європейської думки

В межах постмодернізму сучасна філософія набуває наступних властивостей:

[25] Там же. – С. 53-72
[26] Там же. – С. 14.

- поліфонічність - монолог втрачає свою легітимну силу, внаслідок чого єдино можливим способом існування стає діалог або полілог;
- унікальність та своєрідність в оцінці надбань минулого і власних світоглядних побудов;
- підвищену увагу до проблеми суб'єкту дискурсу.

Поруч з поняттям «постмодернізм» у сучасній філософії використовується також поняття «***постмодерн»***, яке більш характеризує загальне становище культури. І якщо постмодерн розуміється ситуацією радикальної плюральності в будь-яких соціокультурних проявах (наприклад, в мистецтві), то постмодернізм сприймається його концепцією.

Постмодернізму притаманна критика Просвітництва та абсолютизації раціонального. Для нього характерні відмова від онтології, від логічної системності тесту та теоретизування, вичерпання віри в прогрес в якості фактора перетворення світу.

Дві рівноправні концепції представляють полярне відношення до „поля напруженості" модерну-постмодерну. Одна група філософів, до якої належать ***Ж.-Ф. Ліотар, З. Бауман, Ю. Габермас, В.А. Кутирьова,*** пропонує за необхідне повернення до витоків культури модерну на оновлених умовах. Друга група, серед яких ***П.Козловські, М.Епштейн, Н.Маньковська***, вбачає сенс постмодерну у нової соціально-економічної та культурної реальності, що долає обмеження модерну.

Діалогічну інтенцію сучасного буття філософії задано ***теорією комунікативної дії Ю.Габермаса*** у зв'язку з відкритістю проблеми пошуку нової раціональності.

Теорію раціональності в її соціокультурному контексті ґрунтовно досліджено в філософії та соціології ***М.Вебера.*** Психологічний аспект комунікативної філософії ретельно розроблено в психологічних працях ***Л.Кольберга***, лінгвістичний напрямок представлено у роботах ***Дж.Остіна та Дж.Р.Сьорля***.

В процесі перегляду класичних позицій виникають змістовно різні тенденції становлення сучасної філософії. Так, ***структуралізм,*** що виникає як протиставлення позитивістським та неопозитивістським підходам з характерною абсолютизацією наукового пізнання, має на меті змінити курс дослідницької думки, коли предметом філософії виступають, позбавлені особистості структури. Формування структуралізму пов'язано з концепціями ***Соссюра, американської школи семіотики, російського формалізму, структурної антропології К.Леві-Стросса, структурного психоаналізу Ж.Лакана, структури підсвідомості М.Фуко.*** Всі представники структуралізму

намагаються виявити універсальні структури, проявлені на усіх рівнях соціуму.

Постструктуралізм, метою якого було звернення до того, що перебуває поза «межами» структур, намагається розгорнути їх у контекст. Для постструктуралістів не існує нічого «поза текстом», а реальність для них, перш за все, є мовною реальністю.

Основні завдання постструктуралізму, з яким пов'язані імена ***Ж.-Ф.Ліотара, Ж.Дерріда, Ж.Дельоза, Ф.Гваттарі, Ж.Бодрійяра, Ю.Крістевої, „пізнього" К. Барта*** визначаються як:

- критика західноєвропейської метафізики з її логоцентризмом;
- розвінчання на всіх рівнях влади стратегій примусу та насильства, скритих у підсвідомому;
- пошук свободи поза межами структур, в просторі остаточно неподільної реальності, не контрольованої владою.

Неотомізм – офіційна філософсько-теологічна доктрина католицької церкви. Фундаментальну основу неотомізму складає християнсько-схоластичне вчення Томи Аквінського, який пристосовує філософію Аристотеля до потреб догматичної системи католицизму. Неотомісти XX ст. ***Е.Жільсон, Ж.Марітен у Франції, Д.Мерс'є й А.Дондейн у Бельгії, М. Грабман у Німеччині, К.Фарбо в Іспанії*** вважають, що віра без розуму перетворюється на сліпе поклоніння, а розум без віри постає гордовитою самовпевненістю. На думку неотомістів, примирення віри з розумом, теології з філософією – єдиний шлях подолання соціального хаосу.

Персоналізм, представлений творчістю американських вчених **Е.Брайтмена, Р. Флюеллінга** та французьких мислителів **Е. Мун'є, Ж. Лакруа**, здійснює спробу примирити релігію з культом людини через розуміння світу як співтворчісті Бога і людини.

Діяльність ***київської світоглядної філософської*** школи під час хрущовської відлиги, представниками якої були ***П.Копнін, А.Артюх, І.Бичко, Є.Жариков, С.Кримський, М.Попович,*** набуває антропологічної акцентуації, збагачуючи розуміння сенсу людського буття ціннісно-смисловим наповненням.

Особливого значення в сучасній українській філософії надається проблемам духовності, що мають вирішуватися через питання національної свідомості, повертаючи до спадщини Києво-Могилянських мислителів. Світоглядні й гносеологічні надбання києво-могилянців щодалі впроваджено у вітчизняну культуру зусиллями ***В.Нічик, В.Горського, В.Табачковського, І.Іванька,***

А.Бичко, М.Кашуби, І.Захари. Світове визнання здобула також історико-філософська вітчизняна школа, представлена іменами ***В.Шинкарука, М.Поповича, І.Бичка, М.Булатова, Г.Заїченка, М.Вєрникова, А.Пашука, Ю.Кушакова.***

В цілому сучасну українську філософську думку відрізняє прагнення відродження духовних сенсів людського буття через тотальне охоплення його екзистенціальними цінностями.

Питання для закріплення:

1. Що таке постмодерний плюралізм?
2. В чому полягає протистояння «модерну-постмодерну»?
3. Які сучасні розбіжності існують в розумінні постмодерну?
4. Розкрийте ідейний зміст позитивізму.
5. Чим характеризується ставлення позитивізму до метафізики?
6. Назвіть основну проблематику структуралізму та постструктуралізму.
7. Які проблеми вирішують представники неотомізму та персоналізму?
8. Як було розвинуто традиції української філософської думки у творчості представників київської світоглядної школи?
9. Дайте характеристику комунікативній проблематиці сучасної філософії.

Теми рефератів:

1. Умови формування філософії постмодерну.
2. Ідейне протистояння модерну з постмодерном.
3. Антропологічна проблематика сучасної української філософії.
4. Систематизація сучасних філософських поглядів в умовах філософського плюралізму.
5. Структуралізм та пост структуралізм XX століття.

Рекомендована література:

1. Автономова Н.С. Постструктурализм // Современная западная философия: Словарь. – М., 1991. – С. 243-356.
2. Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник – К.Либідь, 2001. – С. 169-304.
3. Губман Б.Л. Современная католическая философия: человек и история. – М., 1980.

4. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против современности. – Дн-ск, 2000.
5. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998.
6. Ильин И.П. Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм. – М.,1996.
7. Лук'янець В.С. Соболь О.М. Філософський постмодерн. – К., 1998.
8. Основы современной философии. Учебник для высших учебных заведений. – СПб.: Лань,1997. – С. 81 – 94.
9. Реале Дж. і Антисері Д. Западная философия от истоков до наших дней: В 4 т. СПб., 1997, Т.4.
10. Соболь О.М. Постмодерн і майбутнє філософії. – К. 1997.
11.Структурализм: «за» и «против» // Сборник статей. – М.: Прогресс, 1985. – 242 с.
12. Табачковський В.Г. У пошуках невтраченого часу. – К.:ПАРАПАН, 2002.
– 300 с.
13. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму.
Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.

2. ПОЛІАСПЕКТНІ ПРОЯВИ КОМУНІКАТИВНОЇ ФІЛОСОФІЇ

В розділі на підставі психологічних, лінгвістичних та соціологічних досліджень зарубіжних представників сучасної комунікативної філософії Л.Кольберга, Дж.Остіна, Дж.Сьорля та М.Вебера роздивляються концепції, які формують міждисциплінарний характер комунікативної філософії у другій половині XX століття.

В резюме надається стисла характеристика основних напрямків комунікативної філософії XX століття, їх специфіка та значення для формування комунікативного дискурсу сучасності і розвитку сучасної філософії у формі міждисциплінарного синтезу.

Спираючись на матеріал наданого розділу та використовуючи засвоєний теоретичний матеріал, студент повинен вміти:

- *аналізувати психологічні, лінгвістичні та соціологічні концепти сучасної комунікативної філософії;*
- *свідомо використовувати ключові поняття наданих концепцій;*
- *порівнювати раціональні та ірраціональні прояви філософії XX століття;*
- *визначати основні принципи та специфіку проаналізованих постмодерних концепцій;*
- *критично оцінювати значення наданих вчень для розвитку філософії сучасності;*

2.1. Теорія розвитку здатності морального судження Л.Кольберга

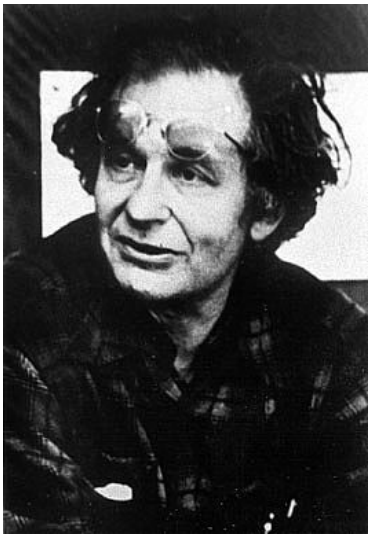

оуренс Кольберг — американський психолог. У 1958 році захистив Докторську дисертацію в Чиказькому університеті на тему «Розвиток образу моральних суджень і вибору в 10–16 років». З 1959 року Л.Кольберг працює ад'юнкт-професором Йєльского університету, а з 1962 року керує кафедрою психології Чиказького університету. Незважаючи на походження із заможної родини, яка сплачувала навчання у приватному коледжі, основним інтересом молодого Л.Кольберга було спілкування з бідними верствами населення з метою вивчення їх психології , зокрема, моральної мотивації вчинків. Надбаний тут досвід втілився у створену пізніше теорію поступового розвитку морального судження.

Теорія морального розвитку Л.Кольберга виходить з дослідження морального судження і його розвитку в процесі життя людини. Аналіз пізнавальних потенціалів моральної свідомості створює передумови для розуміння сутності моральної дії й моральних афектів. Моральне має когнітивний компонент, тому його розвиток когнітивно обґрунтований. На думку Л.Кольберга, «моральне судження, як і здатність судження, залежить від форм сприйняття й мислення, а також від виду й способу ставлення до соціального оточення. Моральне судження має в цьому смислі когнітивні передумови й, відповідно, не є результатом інтуїції або афектів»[27]. Згідно з цим, ***розвиток моральної здатності судження*** здійснюється протягом всього життя, починаючи з раннього дитинства, на основі інваріантної для різних культур нормативної моделі. Психологічні дослідження розвитку моральної свідомості стають контраргументом до тверджень релятивізму про існування в різних культурах різних моральних норм. Цю думку

[27] Kohlberg L. Philosophy of Moral Development. Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco, 1981. – P. 18.

використано в обґрунтуванні принципів етичної теорії. Всупереч релятивістським ідеям, ***теорія морального розвитку Л.Кольберга проголошує: а) емпіричну різноманітність моральних суджень можна звести до єдності універсальних норм морального судження; б) структурні розходження, що виникають, є наслідком різних рівнів розвитку здатності морального судження*** [28].

У своєму вченні Л.Кольберг спирається на теорію моралі И.Канта. Істинно моральним судженням, на думку Л.Кольберга, властиві неупередженість, здатність до універсалізації, зворотність і нормативність. Розроблена психологом логічна схема трьох рівнів моральної свідомості складається з двох етапів, обов'язкових у своїй послідовності. Будь-який новий етап містить у собі попередній, перевершуючи його на більш високому рівні раціональності. Основний принцип своєї теорії моралі Л.Кольберг пояснює так: «Психологічна теорія моралі виходить з того, що як логіка, так і мораль розвиваються поступово і кожний щабель є окремою структурою, яка більш врівноважена, аніж структура попереднього рівня. Таким чином, вона (теорія) припускає, що кожен новий (логічний або моральний) щабель є новою структурою, який хоча і містить у собі елементи попередньої, але змінює її таким чином, що вони сприяють більш стабільній рівновазі»[29]. Усі рівні розуміються незворотними, універсальними і взаємопов'язаними. Вони є поступовим наближенням до структур неупередженої, справедливої оцінки моральних конфліктів. ***Важливими критеріями розподілу різних рівнів морального судження слугують моральність і справедливість***. Виходячи з цього, Л.Кольберг пропонує свою класифікацію рівнів морального розвитку:

I. Доконвенційний рівень (нижчий). Тут людина наслідує норми, які визнано правильними. Мотивацією слугує не стільки орієнтування на певний авторитет, скільки розуміння позитивних наслідків - запобігання покарання або одержання заохочення. На даному рівні розрізнюються дві стадії сприймання критерію:

- На першій стадії правильним вважається покора нормам і владі індивідуального авторитету, прагнення уникнути покарання й фізичного ушкодження собі, близьким людям, майну. Нормативність поведінки полягає у відсутності порушень норм,

[28] Kohlberg L. Eine Neuinterpretation der Zusammenhänge zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter // R.Döbert, J.Habermas, G. Nummer-Winkler. - Frankfurt, 1977. – S. 238-243.
[29] Kohlberg L. Philosophy of Moral Development. Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco, 1981. – P. 18.

здійсненні покори заради покори. Це обґрунтовується бажанням уникнути покарання, визнанням влади авторитету.

- На другій стадії правильна поведінка полягає у зацікавленості в нормах, у задоволенні на їх основі своїх потреб та інтересів. Нормативність означає чесність або справедливість, що може виражатися в рівноправному, справедливому обміні або угоді. Підставою нормативно правильної поведінки виступає задоволення особистістю власних інтересів і потреб при обов'язковому визнанні інтересів інших людей.

ІІ. Конвенціональний рівень (середній). Дія оцінюється позитивно, якщо задовольняються очікування родини, групи або суспільства. Але підґрунтям для таких дій стає не сліпий конформізм, а усвідомлення лояльності соціального порядку. Правило вважається нормативним, внаслідок ідентифікації себе з групою, яка визнає його обов'язковим. Критеріями розрізнення є розмір групи, з якою людина себе пов'язує, або загальність судження.

- На першій стадії смисл нормативної правильності полягає у виконанні позитивної ролі, піклуванні про інших людей, збереженні лояльності у партнерських взаєминах. Правильним тлумачиться життя згідно з очікуваннями соціального оточення, збереження зовнішньої довіри, вірності, поваги і вдячності іншим. Підставою для нормального поводження слугує потреба зберігати власну гідність (також і в очах інших), відповідати «золотому правилу моральності» - поводитися достойно й доброчесно, ставлячи себе на місце іншої людини.
- Друга стадія – це стадія підтримки соціальної системи й формування власної совісті. Тут сенс нормативної правильності полягає у виконанні своїх зобов'язань перед суспільством, підтримці суспільного ладу, сприянні суспільній злагоді. Правильним виступає правова слухняність (за винятком крайніх випадків, коли закони суперечать іншим непорушним соціальним обов'язкам або правам). Основою нормативної поведінки слугують підтримка функціонування цілісності інституційної системи, перетворення совісті на механізм контролю відповідності вчинків певним зобов'язанням. Максимою дії стає виконання встановлених авторитетом законів.

ІІІ. Постконвенціональний рівень (вищий). Це - рівень непорушних принципів (зокрема, усвідомлення загальновизнаних прав, цінностей, норм, які сприяють практичному здійсненню чесності, справедливості й добра). Правильним вважається дія на основі універсальних правил. Правило набуває обов'язковості для всіх у випадку визнання кожним, незалежно від власних інтересів

або інтересів групи. Тут містяться наступні етапи розвитку моральної свідомості:

- На першій стадії цього рівня правильність полягає в підтримці основних прав і цінностей, системи правових угод (навіть якщо вони суперечать нормам певної соціальної групи). Нормативним є усвідомлення різноманітних думок і норм, орієнтація на неупередженість у дотриманні таких абсолютних норм, як право на волю й життя. Мотиваційною основою поведінки виступає обов'язок перед суспільно узгодженим законом заради блага всіх і захисту прав кожного.
- На другій стадії, стадії універсальних етичних принципів, нормативними вважаються універсальні етичні принципи, дотримуватися яких має усе людство. Правильно скеровуватися універсальними етичними принципами справедливості: рівноправності, поваги людської гідності й індивідуальної неповторності. Людина як раціональна особистість, отримуючи підстави поводитися правильно, завдяки переконанню в загальному нормативному значенні цих принципів, відчуває потребу їх наслідування. Для оцінки моральної якості дії використовується метод, визначений Л.Кольбергом як «ідеальне виконання ролей». Він характеризується трьома критеріями: ототожнення себе з іншим та перелік усіх претензій; відмова від власних інтересів; дія відповідно цим правилам.

Теорію розвитку моральної здатності судження Л.Кольберг підкріпляє трьома гіпотезами [30]:

1. Ступені морального розвитку утворюють інваріантну, незворотну послідовність дискретних (перервних) структур. Це виключає:
   - можливість досягнення різними індивідами тієї ж самої мети, дотримуючись різних щаблів розвитку;
   - індивідуальну деградацію від вищого щабля до нижчого;
   - можливість стрибка через певний рівень у процесі розвитку.
2. Ступені морального розвитку утворюють ієрархію, виходячи з перетворення когнітивних структур нижчого рівня у такі більш високого рівня.
3. Кожний рівень морального судження є структурним цілим. Це виключає ситуаційність індивідуальної моральної оцінки дії з позицій різних моральних рівнів.

Процес переходу від одного рівня до іншого Л.Кольберг називає ***процесом «навчання».*** Моральний розвиток розуміється

[30] Kohlberg L., Boyd D.R., Levine Ch. Die Wiederkehr der sechsten Stufe: Gerechtigkeit, Wohlwollen und der Standpunkt der Moral // W. Edelstein, G. Nummer-Winkler. - Frankfurt, 1986. – S. 83-88.

можливістю суб'єкта навчання переглядати й перебудовувати існуючі когнітивні структури в такий спосіб, який забезпечує успішність консенсусних рішень моральних конфліктів. З цього приводу Л.Кольберг відзначав: «когнітивні структури, що лежать в основі здатності морального судження, не можуть пояснюватися лише впливом навколишнього світу або генетичною програмою й процесом зростання. У першу чергу, вони є результатом творчої реорганізації системи когнітивних здатностей особистості»[31]. ***Поняття «конструктивного навчання» Л.Кольберг обґрунтовує так: а) знання є продуктом навчального процесу; б) навчання - процес рішення проблем, в якому суб'єкт навчання бере активну участь; в) навчальний процес регулюється самими його учасниками.***

Концепція «конструктивного навчання» використовується для розкриття соціальної перспективи розвитку морального судження. Тут соціальна перспектива означає специфічну когнітивну здатність індивіда сприймати світ соціального. Л.Кольберг розрізнює ***шість рівнів розвитку соціальної перспективи,*** співвіднесених з типологією розвитку здатності морального судження [32]:

- перший рівень характеризується «езопівською» позицією. Особистість не ураховує інтереси інших, не визнає інші точки зору. Про дію міркує з огляду на фізичні наслідки, а не психологічні інтереси інших;

- другий рівень набуває індивідуальної перспективи. Людина відокремлює власні інтереси й думки від інтересів і думок інших людей (у тому числі, авторитетних). Вона визнає суперечливість міжіндивідуальних інтересів інших. Конфлікт вирішується через взаємообмін послугами;

- третій рівень містить індивідуальну перспективу з урахуванням перспективи інших. Людина поділяє загальні почуття й очікування, що домінують над особистими інтересами. Вона перевіряє свою точку зору «золотим правилом» - поставити себе на місце іншої людини. Однак ще не охоплюється вся системна перспектива;

- на четвертому рівні відбувається диференціація суспільної позиції й міжособистісних мотивацій. Людина сприймає системне визначення ролей і правил. Здійснюється оцінка ролі особистих відносин у системі;

[31] Kohlberg L. Eine Neuinterpretation der Zusammenhänge zwischen der Moralentwicklung in der Kindheit und im Erwachsenenalter // R.Döbert, J.Habermas, G. Nummer-Winkler. - Frankfurt, 1977. – S. 232.
[32] Kohlberg L. Essays on Moral Development. Vol.I. - San Francisco, 1981. – P.61-70.

- на п'ятому рівні суспільна перспектива перевищує особистісну. Індивід раціонально обізнаний про цінності й права соціальних контактів, об'єднує обидві перспективи механізмом офіційних угод і контрактів, тобто, об'єктивним шляхом. Здатний розрізняти моральну й правову позиції, він намагається їх узгодити;

- шостий рівень досліджує моральну перспективу, на якій базуються соціальні механізми. Під перспективою розуміється раціональне осмислення природи моральності й основних моральних принципів (а саме, поваги до інших людей, ставлення до них як до мети, а не засобу).

Таким чином, Л.Кольберг намагається обґрунтувати логіку розвитку рівнів морального судження шляхом розкриття соціальних перспектив, наполягаючи на інтуїтивній взаємообумовленості.

Така зміна настанови в дослідженні еволюції моральної свідомості характерна і для етики дискурсу, де критично обговорюються позиції учасників повсякденної комунікації. Цим долається легковажне і традиційне ставлення до повсякденних цінностей. Але нігілізм залишається, оскільки загальною нормою виступає основне правило етики дискурсу. Оцінюючи значення психологічних досліджень Л.Кольберга для розробки теорії комунікативної дії, Ю.Габермас підкреслює, що «теорію Кольберга націлено на пояснення компетенцій людини, здатних позбавляти певних емпірико-аналітичних або морально-практичних проблем. Рішення проблем об'єктивно співвідноситься або з претензіями на істинність дескриптивних (описових) висловів, або з претензіями на правильність нормативних висловів»[33].

2.2. Теорії мовних актів Джона Остіна та Джона Сьорля

овими напрямами комунікативної філософії стають лінгвістична філософія й філософія мови. За визначенням Дж.Сьорля, лінгвістична філософія відіграє роль методу вирішення традиційних філософських проблем шляхом аналізу значень слів або дослідження специфічних понять, занурених в певні аспекти дійсності. Філософія мови осмислює

[33] Habermas J. Kultur und Kritik. - Frankfurt am Main, 1973. – S.42.

загальні властивості мови. Очевидна взаємозалежність, бо деякі проблеми філософії мови можуть вивчатися за допомогою методів лінгвістичної філософії. А методи, використані в лінгвістичному аналізі, так чи інакше залежать від філософії мови[34].

Фундаторами цих напрямів слід вважати англійського філософа Джона Остіна та американського філософа Джона Р.Сьорля.

Джон Остін (1911-1960) - британський філософ-аналітик, представник лінгвістичної філософії. Отримав освіту в Оксфордському університеті, де з часом став професором філософії (1952 - 1960).

В основу концепції Дж.Остіна покладено аналітичну ідею: головною метою філософського дослідження є з'ясування виразів повсякденної мови. Оскільки аналіз повсякденної мови здійснювався частіше в усних обговореннях, ніж у пресі, маємо небагато опублікованих робіт філософа. Однак завдяки студентам Дж.Остіна було зібрано, відредаговано й посмертно видано його лекції. Багато виступів спрямовано проти неправильної, повсякденної мови окремих філософів, які вживають слова й цілі фрази, порушуючи мовну логіку. Але головний внесок філософа зроблено в дослідженні таких термінів, як «знати» й «істинний».

Чимало уваги присвячено проблемі проникнення в «чужі свідомості» й відбиття цього в мові. Дж.Остін сподівався на виникнення симбіозу філософії й лінгвістики - ***«лінгвістичної феноменології»***, в межах якої логічні явища розглядалися б незалежно від їх змісту. На його думку, така дисципліна повинна вивчати способи вживання природної мови. І якщо головним предметом «лінгвістичної феноменології» є ***«твердження»***, то відповідним предметом логіки є ***«речення»***.

Згідно з цим, кожне вимовлене «твердження» - акт виробництва, свого роду історична подія. А саме - вислів конкретними промовцями декотрого «речення» відносно слухача,

[34] Searle J. Linquistik und Sprachphilosophie. - Kronberg: Scripton Verlag, 1973. – S. 5-11

із вказівкою на дійсне положення справ чи будь-яку історичну ситуацію. Повсякденне вживання слів «істинне» або «хибне» відповідає, на думку Дж.Остіна, твердженню, а не реченню. Речення не може вважатися ані щирим, ані помилковим, оскільки воно кожного разу адекватне типу події. Твердження ж відповідає, з відомою часткою невизначеності, історичній мінливості подій.

Важливе місце в роботах філософа відведено дослідженню понять ***перформативного й констативного висловів***, які спричиняють логічне розмежування осмислених і безглуздих висловів. Термін «перформативне речення» або ***«перформатив»*** вживається стосовно різних родинних конструкцій, подібно до терміну «імператив». Він походить від «perform» (представляти, здійснювати, виконувати) та вказує, що вислів означає здійснення дії, а не простий вимов слів. Під «констативними реченнями» або ***«констативами»*** Дж.Остін розуміє вислів, який виражає певне положення справ у світі. ***Критерієм оцінки перформативу є успішність або невдалість, критерієм оцінки констативу - істинність чи хибність.***

Розвиваючи ідею успішності перформативного речення, Дж.Остін формулює правила її здійснення:

- Повинна існувати прийнятна конвенціональна процедура з відповідними результатами, що передбачає вживання конкретних слів певними особами при визначених обставинах.
- В конкретному випадку певні особи повинні відповідати протіканню даної процедури.
- Процедура має виконуватися всіма учасниками правильно.
- Процедура має виконуватися всіма учасниками в повному обсязі.
- Якщо процедура викликає у її учасників певні думки, почуття й настанови або сприяє порушенню типологічно позначеної поведінки, вони зобов'язані реально випробувати ці думки, почуття або настанови. Інші учасники мають поводитися аналогічно.

З часом, викладені ідеї перетворилися в ***теорію мовних актів***. ***Мовним актом Дж. Остін називає «...такий процес спілкування певних індивідів, у якому окрім вислову осмислених виразів, має місце інтерактивний вплив комунікантів один на одного»***[35].

[35] Остин Дж. Как совершать действия при помощи слов // Избранное. Перевод с англ. Макеевой Л.Б., Руднева В.П. – М.: Идея Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1989. – С. 86.

Єдиний мовний акт уявляється Дж. Остіну трьохступеневим утворенням. Відносно використаних в ньому мовних засобів, мовний акт є локутивним; відносно мети й умов його здійснення він - іллокутивний, відносно своїх результатів - перлокутивний.

Таким чином, ***теорію мовних актів Дж.Остіна засновано на розрізненні локутивних, іллокутивних і перлокутивних актів***. Різниця між ними полягає в тому, що ***локутивні акти*** - це мовні вислови, в яких про щось повідомляється. Локутивний акт виражає положення справ, він будується відповідно використаних мовних засобів. Локутивні акти вивчаються семантикою. ***Перлокутивні акти*** - такі мовні акти, де промовець націлений на слухацький ефект. За допомогою перлокутивних актів виникає інтеграція мовних дій у структуру стратегічних дій; так здійснюється вихід у світ, досягається ефект за допомогою дії на основі сказаного. Тому перлокутивні дії характеризуються відносно своїх результатів. Їх вивчає риторика.

Особливе місце в теорії Дж.Остіна належить так званим ***іллокутивним актам***. За визначенням філософа, іллокутивний акт є дією, здійснюваною виразом деякого положення справ. Тут реалізується модус вислову, наприклад, визнання, наказу, обіцянки, попередження. І це нібито подвійний акт, в якому, з одного боку, визначається характер здійснення, а з іншого, засобами пропозиційної структури щось повідомляється.

Ю.Габермас пише про типологію мовних актів Дж.Остіна: «Всі три акти, які розрізнює Остін, можна коротко характеризувати в такий спосіб: щось говорити; діяти, говорячи щось; впливати на щось за допомогою своєї дії, яка виникає в процесі говоріння»[36]. Кожне висловлене будь-ким стверджувальне речення спрямоване на слухача. Воно отримує інтерактивний взаємозв'язок, нормативно обгрунтований, що виконується або порушується в процесі комунікативної дії.

Надаючи особливого значення іллокутивним актам і відповідним перформативним висловам, Дж.Остін розробив ***класифікацію перформативних дієслів***, співвіднесених із іллокутивним ефектом. Він розподілив їх на п'ять загальних класів: вердиктиви, екзерситиви, комісиви, бехабійтиви та експозитиви.

• ***Вердиктиви*** вирізняються за ознакою винесення вердикту суддею, юристом, арбітром. Але вердиктиви не остаточні, вони можуть бути оцінкою, думкою або схваленням. Тут міститься рішення відносно певного факту або цінності. Вердиктиви мають

[36] Habermas J. Theorie des kommunikativen Handeln. B.I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung - Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981. – S 389.

• очевидний зв'язок з істинністю або хибністю, будучи обґрунтованими або безпідставними, справедливими або навпаки.

• ***Екзерситиви*** - втілення влади, права або впливу. Можуть бути призначенням, обґрунтуванням, наказом, примусом, порадою, застереженням. Це - ухвалення рішення на користь/проти певного образу дій чи на їх захист. Результат - «пропозиція» або «дозвіл/заборона» іншим особам на здійснення певних дій.

• ***Комісиви*** виражають обіцянку або якісь зобов'язання, коли зобов'язують щось зробити шляхом декларацій, оголошень про наміри, однак не обмежені лише обіцянкою. Тут очевидний зв'язок з вердиктивами й екзерситивами. Головна мета комісивів – зобов'язати промовця поводитися певним чином.

• ***Бехабітиви*** - змішана група, пов'язана з настановами або соціальною поведінкою. Прикладом є вибачення, поздоровлення, похвала, прокляття, виклик тощо. Вони включають реакції на вчинки й життя інших людей, вираз настанов поведінки. У коло бехабітивів, окрім звичайних невдач, потрапляють спеціальні умови прояву нещирості.

• ***Експозитиви*** важкі для визначення. Вони персоніфікують місце нашої участі в дискусії або бесіді. Використовуються в діях пояснення, що включають виклад точки зору, аргументацію, пояснення референцій. Приклади вживання експозитивів - «затверджувати», «підтверджувати», «заперечувати», «підкреслювати», «ілюструвати», «відповідати».

Дж.Остін прагне виявити людську здатність типологізувати різні ситуації та вміння їх характеризувати тими чи іншими способами вживання природної мови. Його завдання: розкрити протиставлення слів - реальності, результатом чого стає неадекватність і довільність використаних слів. Філософ бажає зануритися не лише в слова, але у дійсність, для розповіді про яку вони використовуються. Він пропонує вивчати те, як ситуативна зміна впливає на вирази природної мови. Про значення вчення Дж.Остіна, М.В.Попович зазначав: «В сфері комунікації (мовних актів) епохою є теорія Дж.Остіна, де були введені поняття констатив і перформатив»[37].

[37] Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття. – К.: Сфера, 1997. – 69 с.

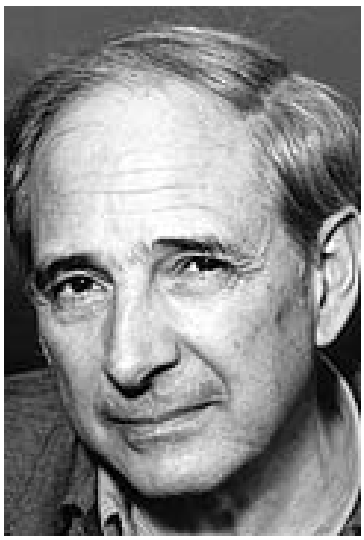

Джон Р.Сьорль (народився у 1932р.), представник американської лінгвістичної філософії, по-своєму розвиває основні ідеї теорії Дж.Остіна. Серед опублікованих останніми роками його робіт, привертають увагу статті з теорії мовних актів, популярний виклад позиції з питання штучного інтелекту, оцінка сучасного стану філософії й філософської освіти в Америці, а також полеміка між сучасним раціоналізмом та деконструктивізмом.

Дж.Сьорль належить до концептуально-аналітичного філософського напряму, витоки якого - у теорії мовних актів Дж.Остіна. У останнього Дж.Сьорль навчався в післявоєнні роки, ставши у 1959 році професором відділення філософії університету в Берклі, де працює і зараз. В аналітичному напрямку здійснюються дослідження з формальних, глибинних структур мови в міжлюдських комунікаціях, вивчаються ситуації мовного спілкування й взаємодії, тобто, галузь лінгвістичної прагматики.

Запропонована Дж.Сьорлем теорія мовних актів свідчить про нові тенденції логіко-методологічного аналізу природної мови. Змінюється розуміння об'єкту дослідження – відбувається перехід від лінгвістичного аналізу до тлумачення специфічно людської здатності спілкування і пізнання навколишнього світу. Така перспектива вивчення природної мови заснована, по-перше, на широкому розумінні контексту - не стільки в лінгвістичному, скільки в різноплановому невербальному смислі. Ураховується контекст фізичний, соціальний, історико-культурний, ментальний тощо. По-друге, здійснюється перехід від проблеми змісту висловів - до проблеми втілення в словах розуміння світу.

Дж. Сьорль дещо уточнює й доповнює класифікацію мовних актів Дж.Остіна. В ній здійснюється орієнтація не на перелік перформативних дієслів, які сформувалися в окремих мовах, а на ***іллокутивну мету***, переслідувану промовцем в різних типах мовних дій, незалежно від форм реалізації. ***Дж.Сьорль пропонує таку класифікацію мовних актів***:

- ***ассертиви***, які констатують стан справ і орієнтовані на істинність;

- ***комісиви***, спрямовані на суб'єкта вислову, характеризують статут мовного акту;

- ***директиви***, що діють на об'єкт вислову;

- ***декларативи,*** які створюють своїм існуванням нову реальність;

- ***експрессиви***, котрі виражають ставлення суб'єкта до будь-чого в світі.

Дж.Сьорль вводить ***поняття «намір»*** в якості чинника «супровідних обставин». Досліджуючи «семантику намірів», Дж. Сьорль не заперечує ролі намірів у процесі мовної комунікації, але відводить їм іншу роль. Фактор інтенції опиняється поза теорією значень, виявляючи себе в межах іллокутивної сили, де саме намір ідентифікує силу, з якою вимовляється деякий вислів. Таким чином, ***Дж.Сьорль акцентує увагу на двох різних аспектах теорії мовних дій: суб'єктивному (намірі) та інтерсуб'єктивному, конвенціональному (конститутивні правила)***. Ідея Дж.Остіна про конвенціональний характер успішного виконання іллокутивного акту та фактор наміру у його виконанні синтезуються Дж.Сьорлем у запропонованій системі конститутивних правил, які не просто регулюють, а задають нові форми поведінки. Однак намір, на думку Дж.Сьорля, - лише один з багатьох видів ***інтенційності***. «Переконання, страхи, надії, бажання й прагнення - це сутність інтенційного стану, так само як і любов, і ненависть, побоювання й радість, гордість і сором. Будь-який стан, налаштований на що-небудь, що лежить поза його межами, є ***інтенційним станом »***[38].

Закономірність повороту до теорії інтенційності, згідно Дж.Сьорлю, була обумовлена факторами: а) успішності виконання іллокутивних актів, які сформувалися у вигляді зобов'язань, знань, переконань, думок промовця й слухача; б) специфікою іллокутивного ефекту, який в розумінні слухача є тим, що мав на увазі промовець; в) передумовами щирості, які відіграють вирішальну роль у визначенні іллокутивної сили мовного акту, а також у встановленні залежності іллокутивного ефекту від іллокутивного наміру промовця; в) закономірністю переорієнтації теорії мовних актів на теорію інтенційності в умовах необхідності дослідження когнітивних процесів, як основи успішності мовного акту в комунікативній ситуації.

[38] Серль Дж. Рациональность в действии: Пер. с англ. А.Колодия, Е.Румянцевой. – М.: Прогресс – Традиция, 2004. – с.51.

Теорія інтенційності відіграла важливу роль у створенні теорії мовних актів Дж.Сьорля. На його думку, «…філософія мови є частиною філософії свідомості, адже фундаментальні лінгвістичні поняття – референція, значення, твердження тощо – можна аналізувати в межах більш фундаментальних психологічних понять, таких як переконання, намір, бажання»[39]. Дж. Сьорль відстоює думку про репрезентативну здатність мовних актів (представляти об'єкти, ситуації й стан справ у світі) як продовження фундаментальної біологічної здатності вписувати організм у світ через ментальні стани, в більшості своїй інтенційного характеру. І хоча інтенційність, за Дж. Сьорлем, покладено в основу нашої мовної здатності, вона може досліджуватися лише після вивчення властивостей мови, головною одиницею якої є цілісний мовний акт.

Інтерес Дж.Сьорля до вивчення ментальних контекстів мовних актів і розгляд їх в єдності інтенційної поведінки, обумовлений спробою рішення проблем формулювання умов успішності іллокутивних актів, визначення іллокутивного успіху й «умови щирості» - вирішальних факторів іллокутивної сили мовного акту. Переорієнтація на теорію інтенційності здійснювалася на тлі формування програми когнітивізму - дослідження когнітивних процесів, що лежать в основі презентацій успішності мовного акту в комунікативній ситуації. Як відзначав Дж.Сьорль, неможливо зрозуміти раціональну дію, не розуміючи, що таке інтенційна дія, не маючи попереднього поняття про інтенційність взагалі.

У книзі ***«Інтенційність»*** Дж.Сьорль наводить докази взаємозв'язку мовних актів з інтенційними ментальними станами. Він доходить висновку, що різні форми зв'язку мови із світом обумовлюють загальну пов'язаність свідомості й світу. Це ставить перед фундаментальною філософською проблемою свідомості, більш детально проаналізованою в книзі ***«Нове відкриття свідомості»***. ***Основними властивостями свідомості Дж.Сьорль називає темпоральність, соціальність, єдність, суб'єктивність, структурованість, інтенційність, раціональність***. Більш того, проблему взаємин раціональності й практичного розуму вважає однією з ключових для сучасної філософії. Цьому присвячено його фундаментальну роботу ***«Раціональність у дії»***, де в ході викладу власної теорії дієвої раціональності, піддається критичному аналізу шість постулатів «класичної моделі раціональності». Дж.Сьорль зазначає,

[39] Searle J. Intentionalität. Eine Abhandlung zur Philosophie des Geistes. - Frankfurt am Main, 1993. – S.11.

що лише ірраціональні дії обумовлюються переконаннями й бажаннями. У більшості ж випадків раціональної діяльності існує розбіжність між мотивуючим бажанням і реальним ухваленням рішення. ***Згідно Дж.Сьорлю, будь-яка раціональна діяльність припускає наявність свободи волі, оскільки раціональність можлива лише там, де діючий суб'єкт серед раціональних й ірраціональних варіантів поведінки обирає один***. Він піддає критиці точку зору тих філософів, які заперечували ідею раціональності, інколи під ярликом постмодернізму. На думку Дж. Сьорля, раціональність як така не вимагає обґрунтування, оскільки будь-яка думка, мова, міркування припускають наявність раціональності.

2.3. Теорія раціональності М.Вебера

акс ВЕБЕР (1864 - 1920) — німецький соціолог, історик, економіст. У 1882—86 р.р. вивчав право в Гейдельберзькому університеті.
З 1893 професор в Берліні, з 1894 у Фрайбурзі, з 1897 в Гейдельберзі, з 1918 у Відні й Мюнхені

.

З 1904 разом с В. Зомбартом заснував журнал «Архів соціальної науки і соціальної політики». Поруч з академічними дослідженнями його приваблювала політична діяльність. Вебер був радником німецької делегації на переговорах у Версалі, а також членом комісії, що готувала Веймарську конституцію.

Для соціології Вебера характерне використання строго визначених категорій. Основними з них вважаються поведінка, дія та соціальна дія. Припущення щодо раціональної організації й мотивації соціальної дії є великою ідеалізацією. Воно пов'язане з поняттям ідеального типу, який збігається з ідеальною моделлю, логічною конструкцією соціальної поведінки, що базуються на фіксованих цілях, цінностях і можливих їх наслідках.

Соціологія Вебера мала значний вплив на подальший розвиток соціології, перш за все, завдяки розробленому

категоріальному апарату. У другій половині XX століття багато соціологів звернулося до його понять раціональності та соціальної дії при створенні теорії соціальної комунікації.

В своїх працях Макс Вебер розглядає проблему раціональності. ***Процес «раціоналізації»*** М.Вебер пов'язує з деміфологізацією, яка призвела до вивільнення європейської культури від релігійної картини світу, що зазнала розпаду. На основі модерних емпіричних наук, автономних мистецтв, моральних і правових теорій, заснованих на певних принципах, склалася сфера культурних цінностей, які сприяли формуванню освітніх процесів, відповідних внутрішнім закономірностям теоретичних, естетичних та морально-практичних проблем. Однак раціоналізацією філософ пояснює не лише розвиток західної культури, але і формування сучасних суспільств, структура яких створювалася завдяки розмежуванню двох функціонально залежних систем - капіталістичного виробництва й державного бюрократичного апарату. Цей процес М.Вебер називає інституційністю цілераціональної господарської й управлінської дії. Залежно від культурної й суспільної раціоналізації повсякденного життя, розпадалися традиційні життєві форми. Так в уявленні М.Вебера процес раціоналізації постав процесом поділу сучасного суспільства на життєві сфери, де основним типом раціональності є цілераціональність.

Існують дві версії теорії дій М.Вебера - офіційна й неофіційна. Це пов'язано із введенням ***поняття «зміст»*** - основної категорії теорії дій, за допомогою якої розрізнюються дії. ***М.Вебер називає дією «...таку поведінку людини (незалежно від того, чи це зовнішня або внутрішня дія, бездіяльність або терпіння), з яким діючі суб'єкти пов'язують суб'єктивний зміст»***[40]. Він пояснює «зміст» не засобами моделі мовних значень і співвідносить його не з мовним середовищем можливого взаєморозуміння, а з думками й намірами ізольованого суб'єкта дій. Отже, фундаментальним поняттям у М.Вебера стає доцільна дія окремого суб'єкта дій. Мовне взаєморозуміння представлене взаємним впливом телеологічно діючих суб'єктів. А виходячи з телеологічної моделі дій, М.Вебер визначає «суб'єктивний зміст» метою дій.

Соціолог орієнтується на поведінку інших суб'єктів дії, обмежуючись аспектами раціональності, похідними з моделі цілераціональної дії, і розробляє так звану ***«офіційну версію»***

[40] Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. - Hrsg. V. J. Winkelmann, Köln, 1964. – S. 3.

типології дій. Відповідно цій версії, розрізнюються ***чотири типи дій: традиційні, афективні, ціннісно-раціональні й цілераціональні.*** Дана типологія спирається на різні категорії цілей дій, на які суб'єкт орієнтується у власній доцільній дії: утилітарні, ціннісні й афективні цілі. Мета її - розрізнити ступені раціональності дій. Два типи дій - ***традиційні (засновані на тривалій звичці)*** й ***афективні (обумовлені афектами або емоційним станом людини)*** - перебувають на межі осмисленої дії. Традиційна дія являє собою автоматичну реакцію на звичне роздратування заздалегідь засвоєним способом; афективна дія - безпосередня реакція на зовнішнє роздратування. Проте, в обох випадках можна говорити про дію, оскільки вони мають частку раціональності - обидві дії деякою мірою усвідомлені.

До більш високого рівня раціональності відносяться два інших типи дій: ціннісно-раціональні й цілераціональні. ***Ціннісно-раціональна дія*** відрізняється чітким усвідомленням ціннісних орієнтацій поведінки, яка визначає здійснення дій (наприклад, добір оптимальних засобів дії й доцільне їх використання). Однак, подібно до традиційної й афективної дії, цей тип дії полягає не в досягненні будь-якої мети, а в здійсненні дії як такої. Ціннісно-раціональна дія заснована на безумовній вірі в цінність певної поведінки (незалежно від наслідків дії) та на сформованих уявленнях про борг, достоїнство, красу.

Цілераціональну дію М.Вебер характеризує в такий спосіб: «Цілераціонально діє той, хто орієнтується на мету, засоби й побічні наслідки дії. При цьому раціонально співвідносяться як мета із засобами, так і мета з побічними наслідками, а також різні можливі цілі одне з одним.. »[41]. Цей тип дії знаходиться на найвищому ступені раціональності, бо проявляється і в суб'єктивній свідомості дії, і в раціональності планування дії, і в раціональності постановки мети й розрахунку можливих наслідків.

Таким чином, в основу типології М.Вебера покладено цілераціональну дію. Особливий її статут спричинений наступними факторами:

- Вона виступає своєрідним еталоном раціональності, визначаючи ступінь раціональності інших типів дій.
- Вона слугує соціологічною моделлю, за допомогою якої реальна поведінка може розглядатися відхиленням від чисто раціонального наслідку декотрих фактів.

[41] Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. - Hrsg. V. J. Winkelmann, Köln, 1964. – S.13.

- Вона є основою інтерпретації модерного розвитку, проявляючись у раціоналізації громадського життя.

Однак в дану типологію М.Вебер не включає соціальні дії. В раціоналістичному аспекті він розглядає лише співвідношення ціль - засіб, представлене у телеологічній монологічній дії. Недолік означеної типології дій полягає в тому, що об'єктивній оцінці можуть бути піддані лише дієвість каузального втручання в існуючу ситуацію й істинність емпіричного висловлення, покладені в основу дії. Окрім того, типологія дій у веберівському розумінні не охоплює всі аспекти раціональності, зокрема, раціональність соціальної дії. Виходячи з монологічно описаної моделі дій, М.Вебер не може ввести поняття «соціальної дії», ґрунтуючись лише на експлікації поняття «зміст». Для виконання умов соціальної інтеракції слід доповнити модель цілераціональної дії: а) орієнтацією на поведінку інших суб'єктів дії; б) рефлексивним співвідношенням між кількома учасниками інтеракції.

Водночас М.Вебер наводить ***чинники визначення соціальної дії***:

- цілераціональний - очікування певної поведінки предметів зовнішнього світу й інших людей і використання цих очікувань умовою або засобом;
- ціннісно-раціональний - усвідомлення віри в етичну, естетичну, релігійну цінність власної поведінки, незалежно від його успіху;
- афективний або емоційний - певні емоції або почуття;
- традиційний –надбані звички.

Не дивлячись на це, він визнає, що соціальні дії розрізняються на основі механізмів координації дій. В залежності від того, чи ґрунтується соціальне взаєморозуміння лише на власному інтересі, чи на нормативному взаєморозумінні. Дану диференціацію покладено в основу ***неофіційної версії типології дії М.Вебера:***

- ***дії, засновані на власних інтересах: дії на підставі звички (низький ступінь раціональності) й стратегічні дії (високий ступінь раціональності);***
- ***дії, засновані на нормативній угоді: конвенціональні й постконвенціональні дії.***

Визнаючи важливість веберівського поділу дій, орієнтованих на власні інтереси й на нормативне взаєморозуміння, Ю.Габермас підкреслює недоліки цієї типології дій. На його думку, М.Вебер недостатньо ясно визначив розрізнення між соціальними взаєминами, заснованими на власних інтересах або на нормативній угоді. Тому Ю.Габермас доповнює концепцію М.Вебера, розробляючи свою теорію дій, орієнтованих на успіх і взаєморозуміння. Вводячи поняття «орієнтація на успіх» і

«орієнтація на взаєморозуміння», Ю.Габермас вважає необхідним визначити ці поняття. Орієнтовані на успіх дії - це дії, в яких суб'єкт керується лише своїми інтересами, переслідує власні цілі. Основного значення для його теорії комунікації набувають дії, орієнтовані на взаєморозуміння. Досягнута спільно в комунікативній дії згода не може бути привнесеною ззовні. Вона повинна визнаватися дійсною всіма учасниками комунікативної ситуації. Цим відрізняється від простої фактичної угоди. Комунікативно досягнута згода має раціональну основу, вона не може бути досягнутою ані інструментально (безпосереднім втручанням в ситуацію), ані стратегічно (націленим на успіх впливом на прийняття рішень партнера інтеракції).

Хоча Вебер і проводить межу раціональної угоди й угоди, заснованої на традиціях, однак модель раціональної угоди він обґрунтовує не морально-практичними нормами дискурсивного волевиявлення, а на цілераціональністю дій.

Модель цілераціональної дії будується на тому, що суб'єкт передусім орієнтується на досягнення певної мети. Він обирає засоби, найбільш адекватні даній ситуації та прораховує всі можливі наслідки дії, як додаткові умови успіху. Успіх дії розуміється досягненням бажаного стану у світі, на який суб'єкт впливає цілеспрямованою дією або бездіяльністю. Ефект досягнутої дії складається з результатів дії (якщо поставлена мета реалізована), наслідків дії (передбачені й ураховані суб'єктом) і додаткових наслідків (не урахованих суб'єктом).

РЕЗЮМЕ

Філософія постмодерну характеризується органічним об'єднанням досягнень представників реконструктивних наук, таких як психологія, лінгвістика та соціологія.

Велике значення для розвитку філософії ХХ століття мають психологічні дослідження американського філософа Л.Кольберга та розроблена ним теорія розвитку здатності морального судження. ***Теорія морального розвитку*** Л.Кольберга виходить з дослідження морального судження і його розвитку в процесі життя людини. Аналіз пізнавальних потенціалів моральної свідомості створює передумови для розуміння сутності моральної дії й моральних афектів. Розвиток моральної здатності судження

здійснюється протягом всього життя, починаючи з раннього дитинства, на основі інваріантної для різних культур нормативної моделі. Теорія морального розвитку Л.Кольберга проголошує: а) емпіричну різноманітність моральних суджень можна звести до єдності універсальних норм морального судження; б) структурні розходження, що виникають, є наслідком різних рівнів розвитку здатності морального судження.

Розроблена психологом логічна схема трьох рівнів моральної свідомості складається з двох етапів, обов'язкових у своїй послідовності. Усі рівні розуміються незворотними, універсальними і взаємопов'язаними. Важливими критеріями розподілу різних рівнів морального судження слугують моральність і справедливість. Виходячи з цього, Л.Кольберг розробляє наступну класифікацію рівнів морального розвитку: доконвенційний рівень (нижчий), конвенціональний рівень (середній) та постконвенціональний рівень (вищий).

Процес переходу від одного рівня до іншого Л.Кольберг називає процесом «навчання». Моральний розвиток розуміється можливістю суб'єкта навчання переглядати й перебудовувати існуючі когнітивні структури в такий спосіб, який забезпечує успішність консенсусних рішень моральних конфліктів.

Новими напрямами комунікативної філософії стають ***лінгвістична філософія й філософія мови***. Фундаторами цих напрямів слід вважати англійського філософа Джона Остіна та американського філософа Джона Р.Сьорля.

В основу концепції Дж.Остіна покладено аналітичну ідею: головною метою філософського дослідження є з'ясування виразів повсякденної мови. Дж.Остін сподівався на виникнення симбіозу філософії й лінгвістики - «лінгвістичної феноменології», в межах якої логічні явища розглядалися б незалежно від їх змісту.

Важливе місце в роботах філософа відведено дослідженню понять перформативного й констативного висловів, які спричиняють логічне розмежування осмислених і безглуздих висловів. Термін «перформативне речення» або «перформатив» вживається стосовно різних родинних конструкцій, подібно до терміну «імператив». Під «констативними реченнями» або «констативами» Дж.Остін розуміє вислів, який виражає певне положення справ у світі. Критерієм оцінки перформативу є успішність або невдалість, критерієм оцінки констативу - істинність чи хибність.

Єдиний мовний акт уявляється Дж. Остіну трьохступеневим утворенням. Відносно використаних в ньому мовних засобів, мовний акт є локутивним; відносно мети й умов його здійснення

він - іллокутивний, відносно своїх результатів - перлокутивний. Таким чином, теорію мовних актів Дж.Остіна засновано на розрізненні локутивних, іллокутивних і перлокутивних актів.

Надаючи особливого значення іллокутивним актам і відповідним перформативним висловам, Дж.Остін розробив класифікацію перформативних дієслів, співвіднесених із іллокутивним ефектом. Він розподілив їх на п'ять загальних класів: вердиктиви, екзерситиви, комісиви, бехабійтиви та експозитиви.

Дж.Сьорль належить до концептуально-аналітичного філософського напряму, витоки якого - у теорії мовних актів Дж.Остіна. Запропонована Дж.Сьорлем ***теорія мовних актів*** свідчить про нові тенденції логіко-методологічного аналізу природної мови. Змінюється розуміння об'єкту дослідження – відбувається перехід від лінгвістичного аналізу до тлумачення специфічно людської здатності спілкування і пізнання навколишнього світу.

Дж. Сьорль дещо уточнює й доповнює класифікацію мовних актів Дж.Остіна. В ній здійснюється орієнтація не на перелік перформативних дієслів, які сформувалися в окремих мовах, а на іллокутивну мету, переслідувану промовцем в різних типах мовних дій, незалежно від форм реалізації. Дж.Сьорль пропонує таку класифікацію мовних актів: ассертиви, комісиви, директиви, декларативи та експрессиви.

Важливу роль у створенні теорії мовних актів Дж.Сьорля відіграла теорія інтенційності. Дж.Сьорль наводить докази взаємозв'язку мовних актів з інтенційними ментальними станами. Він доходить висновку, що різні форми зв'язку мови із світом обумовлюють загальну пов'язаність свідомості й світу. Основними властивостями свідомості філософ називає темпоральність, соціальність, єдність, суб'єктивність, структурованість, інтенційність, раціональність. Більш того, проблему взаємин раціональності й практичного розуму вважає однією з ключових для сучасної філософії.

Проблеми раціональності досліджував також німецький соціолог, історик, економіст Макс Вебер у своєї теорії ***раціональності та теорії дій.*** Він розробляє типології дій, відповідно котрій розрізнюються чотири типи дій: традиційні, афективні, ціннісно-раціональні й цілераціональні. Дана типологія спирається на різні категорії цілей дій, на які суб'єкт орієнтується у власній доцільній дії: утилітарні, ціннісні й афективні цілі. Мета її - розрізнити ступені раціональності дій. Макс Вебер розрізнює чотири типа дій***:*** традиційні (засновані на тривалій звичці),

афективні (обумовлені афектами або емоційним станом людини), ціннісно-раціональні та цілераціональні дії.

Однак в дану типологію М.Вебер не включає соціальні дії. В раціоналістичному аспекті він розглядає лише співвідношення ціль - засіб, представлене у телеологічній монологічній дії. Недолік означеної типології дій полягає в тому, що об'єктивній оцінці можуть бути піддані лише дієвість каузального втручання в існуючу ситуацію й істинність емпіричного висловлення, покладені в основу дії. Хоча Вебер і проводить межу раціональної угоди й угоди, заснованої на традиціях, однак модель раціональної угоди він обгрунтовує не морально-практичними нормами дискурсивного волевиявлення, а цілераціональністю дій.

Питання для закріплення:

1. Що таке моральне судження та розвиток здатності морального судження?
2. Які антитези релятивізму висуває Л.Кольберг?
3. У чому полягає основний принцип теорії моралі Л.Кольберга?
4. Які дві стадії морального розвитку має конвенціональний рівень у класифікації Л. Кольберга? У чому їх специфіка?
5. Дайте характеристику щаблям конвенціонального рівня розвитку здатності морального судження.
6. У чому особливості вищого рівня морального судження?
7. Який зміст має поняття «конструктивного навчання» Л.Кольберга ?
8. Яке співвідношення рівнів розвитку морального судження з щаблями розвитку соціальної перспективи?
9. Дайте характеристику поняттям «лінгвістична філософія» та «лінгвістична феноменологія».
11. Що означає поняття «перформативний вислів»? Які правила його успішного здійснення?
12. У чому специфіка «констативного твердження»?
13. Як Дж. Остін визначає мовний акт?
14. Що розрізнює локутивні, іллокутивні та перлокутивні мовні акти?
15. Наведіть класифікацію перформативних дієслів, яку розробив Дж. Остін.
16. Яка специфіка класифікації мовних актів Дж. Сьорля?
17. Який зміст має поняття «намір» в теорії мовних актів Дж. Сьорля?
18. Що ви знаєте про теорію інтенційності Дж.Сьорля?
19. Як М. Вебер тлумачить поняття «раціональність»?

20. Яку типологію дій пропонує «офіційна версія» М. Вебера?
21. У чому специфіка цілераціональної дії?
22. Який недолік «офіційної» версії типології дій?
23. Дайте характеристику «неофіційній» версії типології дій М. Вебера.
24. Які критичні зауваження Ю. Габермаса до концепції М. Вебера?

Теми рефератів:

1. Порівняльний аналіз теорії морального розвитку Л. Кольберга та теорії моралі І.Канта.
2. Теорія морального розвитку Л. Кольберга серед інших психологічних теорій постмодерну: спільне й відмінне.
3. Теорія мовних актів Дж. Остіна, як джерело комунікативної філософії
Ю. Габермаса.
4.Теорія раціональності Дж. Сьорля в контексті „незавершеності модерну".
5. Значення теорії раціональності М. Вебера для розвитку сучасної філософії.
6. Соціологічна теорія М.Вебера як джерело теорії комунікативної дії
Ю. Габермаса.

Література:

1. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ. – К.: 1999. – 466 с.
2. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
3. Заиченко Г.А. История западной философии. Классика против постмодерна. – Днепропетровск: Наука и образование, 2000. – 200 с.
4. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада. – 2000. – 255 с.
5. Козловский П. Культура постмодерна. - Екатеринбург, 1992. – 437 с.
6. Лук'янець В.С., Соболь О.М. Філософський постмодернізм: Навч. посібн. –
7. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекций: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III-IV рівня

акредитації. 2-е видання, виправлене і доповнене. – Львів: Новий світ – 2002. – 544 с.
8. Соболь О.М. Постмодерн і майбутнє філософії. – К.: «Наукова думка», 1997. – 186 с.
9. Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники В.В.Лях, В.С. Пазенок. – Київ: Ваклер, 1996. – 421 с.
10. Табачковский В.Г., Бичко А.К. Історія філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2001. – 405 с.
11. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. // В.Т.Табачковський, М.О.Булатов, Н.В.Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – 518 С.
12. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму: Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.

3. ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНА ПРАГМАТИКА ТА ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ К.-О.АПЕЛЯ

В третьому розділі на основі викладу концепту комунікації, систематизації типів раціональності, понять рефлективних аргументів, комунікативно-консенсуальної спроможності, змісту імперативної морально-етичної настанови та регулятивного принципу загальнолюдської етики піддаються розгляду головні складові теорії комунікативної трансцендентальної етики К.-О.Апеля.

В резюме надано узагальнений виклад тлумачення К.-О.Апелем комунікативних підходів до раціонального нормативного обґрунтування етики солідарної колективної відповідальності людства в умовах технічної цивілізації. В якості базового концепту етики відповідальності викладено основні положення філософії мови К.-О.Апеля.

Теоретично опанувавши матеріалом даного розділу, студент повинний отримати такі вміння:

- *визначати відправні ідеї теорії комунікативної етики, запропонованої К.-О.Апелем;*
- *виробити особисте ставлення до визначеного трансцендентальною прагматикою К.-О.Апеля комунікативного потенціалу вирішення конфліктних ситуацій сьогодення, проблем налагодження соціальної стабільності, подолання екологічної загрози та антропологічної кризи;*

- *використовувати в якості світоглядних орієнтирів власної життєдіяльності концепти солідарної відповідальності, консенсуальної раціональності, морального імперативу людини технічної цивілізації;*
- *критично осмислювати реальні соціокультурні умови впровадження комунікативної етики*

Апель (Apel) Карл-Отто (н. у 1922 р. у Дюссельдорфі) – німецький філософ, один із засновників трансцендентальної прагматики. Вважається рубіжною постаттю у переході від класичної до сучасної філософії постмодернізму. З 1943 р. вивчав філософію у Бонні під керівництвом Е.Ротхакера, у 1963 р. написав докторську дисертацію «Ідея мови в традиції гуманізму від Данте до Віко». З 1972 р. професор Гетевського університету в Франкфурті-на-Майні.

У своїй філософії наслідує класичний трансценденталізм свідомості І.Канта й Й.Фіхте, феноменологію Е.Гуссерля й М.Хайдеггера, концептуальність мовних ігор Л.Вітгенштейна, герменевтику Г.-Г.Гадамера й ідею інтерпретативної спільноти Д.Ройса, прагматизм Ч.Пірса та етичні засади комунікації Дж. Остіна, Дж Сьорля, Ю.Габермаса. Серед головних творів – «Трансформація філософії» (1976), «Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенціональної моралі» (1988), а також «Ідея трансцендентальної граматики» (1974), «Ідейна еволюція Ч.С.Пірса: Введення в американський прагматизм» (1975), «Теорія мови й трансцендентальна граматика у світлі питання етичних норм»(1976), «Нові спроби пояснення та розуміння» (1978), «Контроверза «Пояснення – Розуміння» у світлі трансцендентального прагматизму» (1979).

3.1. Інтерсуб'єктивна комунікація та етика колективної солідарної відповідальності людства

ереосмислюючи головну картезіанську тезу, К.-О.Апель проголошує – людина існує, починаючи з розмови. Тож, людина не існує поза ***комунікацією***, яка є універсальною засадою людського буття. Вперше для сучасної філософської думки ***комунікація***, мовне спілкування, мовлення осмислюється остаточним началом свідомості, пізнання й суспільного життя, фундаментом людського усвідомлення світу й самого себе. Звертаючись до положень кантівського апріорізму, К.-О.Апель обґрунтовує ***апріорі комунікації***. Але І.Кант наголошував на необхідності існування у людському досвіді апріорних умов реалізації загальнозначущого – об'єктивного, науково довершеного знання речей, трансцендентальної самосвідомості. К.-О.Апель же говорить про апріорі комунікації в смислі взаємин і ставлення до світу, в якості попередньої умови людського досвіду. Кожний людський комунікативний акт задовго до здійснення є апріорним, передбачає комунікацію. Людина завжди має метою взаєморозуміння, взаємну відкритість до інших – до комунікативної спільноти, а тому трансцендентально настановлена на рівних відповідачів [42].

К.-О.Апель називає це ***інтерсуб'єктивною комунікацією***, яка не зводиться до об'єктивної інформативності, будучи мовним консенсусом в сенсі «узгодженого розуміння смислу у необмеженій комунікативній спільноті» [43]. Визнання комунікативної ***інтерсуб'єктивності*** споріднює його вчення з іншими напрямами сучасної філософії – прагматизмом Ч.Пірса, феноменологією Е.Гуссерля, діалектичною філософією Ф.Ебнера та М.Бубера, екзистенціалізмом М.Хайдеггера та К.Ясперса, герменевтикою Х.-Г. Гадамера. Однак новим в концепції К.-О.Апеля вводиться поняття інтерсуб'єктивного порозуміння, яке передбачає «мовне розуміння у комунікативному співтоваристві». Будучи регулятивним принципом продовження комунікації, запобігання мовної ізоляції, втрати партнерства і смислу, воно передбачає реальну та ідеальну комунікативні спільноти.

[42] Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.7-24.
[43] Постмодернизм. Энциклопедия.— Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.— С.36.

Так інтерсуб'єктивне порозуміння тлумачиться чинником утворення ***необмеженої комунікативної спільноти,*** яку К.-О.Апель дорівнює найширшому соціальному співтовариству - людству в цілому [44]. Інтерсуб'єктивне порозуміння дає також можливість К.-О.Апелю обґрунтувати концепт ***інтерсуб'єктивної спільноти,*** вирізнивши в ній два відмінні шари: 1-емпіричної, історично утвореної злагоди і взаємодії; 2- нормативно-ідеальний пласт справжнього порозуміння, протилежний умовному (конвенціональному) чи повсякденному (позірному) порозумінню.

В пошуках остаточних основ людських стосунків, філософія комунікації К.-О.Апеля торкається гостро актуальних проблем життя суспільства, осягаючи смисл , зокрема, і такого фундаментального поняття , як ***відповідальність.***

Вперше в історії філософії проблема відповідальності ставиться в античні часи. Так, Аристотель у «Нікомаховій етиці» говорив про особисту відповідальність, впевнений у здібності людини до позитивних моральних уявлень. Оскільки вона володіє свободою волі, а тому і свободою прийняття рішень та здійснення вільного вибору, то сама свідомо, добровільно обирає модус поведінки – доброчесний або ганебний. Отже, підводив Стагірит, людина має покладати відповідальність як за добрі, так і за погані вчинки, не на зовнішні обставини, а лише на саму себе. «Смішно тому за легкість попадання у халепу такого роду (спокуси) покладати вину на зовнішні обставини, а не на самого себе і покладати себе самого відповідальним за прекрасні вчинки, а задоволення – за ганебні» [45].

Проблеми людської відповідальності торкався і трактат «Про обов'язки» Цицерона, де осмислювалося питання залежності свідомої поведінки людини, що прагне соціокультурної цілісності, від правильного ставлення до обов'язку. Усвідомлюючи обов'язковість мірилом моральної досконалості людини, римський мислитель визначав кінцевою метою, на яку спрямовується ця доброчесність, «створення та зберігання усього потрібного для підтримування діяльного життя, щоб зберігалися суспільство й спільнота людей і виявлялися видатні властивості та велич душі людини» [46]

[44] Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.24.
[45]Аристотель. Этика.- М.:Act- издательство, 2004.- С.83.
[46] Цицерон.О старости. О дружбе. Об обязанностях.- М.: Наука,1975.- С.62.

Крізь призму категорії обов'язку осмислювала проблему відповідальності й німецька класична філософія в особі І.Канта. В роботах «Про прислів'я «Може це і вірно у теорії, але не годиться для практики», «Метафізика норовів»,«Метафізичні начала вчення про доброчесність», аналізувалися питання духовної сутності обов'язку як морального чинника відповідальної людської діяльності. Покладання на доброчесність, яка не підпорядковується ніяким зовнішнім законам, а лише внутрішньому волінню, що ставить перед особистістю мету, рівну повинності - саме це відрізняє моральні обов'язки [47]. Тож, обов'язки відносно себе (засновані на активному примусі в єдності зобов'язаного «Я» із «Я», що зобов'язує, на обов'язку бути зобов'язаним) і є моральними, де спосіб зобов'язання інший, аніж у праві [48].

Сучасне бачення проблеми відповідального ставлення до існуючого запропонувала вже некласична філософія, починаючи з Ф.Ніцше, відповідальним суб'єктом для якого є філософ, що покладає на себе безмежну відповідальність за людину і світ, за «тотальну еволюцію людства».

В атмосфері повоєнних років Ж.-П. Сартр закликав «стати відповідальним за світ як за власне творіння»[49]. Співзвучно з екзистенціалізмом, актуальність взаємозв'язку особистої та загальнолюдської відповідальності осмислив А. де Сент-Екзюпері: кожний несе відповідальність за долю усього людства. На сторінках казки-притчі «Маленький принц» письменник промовляє сакраментальне: «…ти назавжди відповідальний за усіх, кого приручив. Ти відповідальний за твою троянду» [50].

У 1978 р. вийшла у світ книга Г.Йонаса «Принцип відповідальності», де принцип відповідальності вперше усвідомлюється передумовою виживання в умовах технічної цивілізації окремої людини, людства в цілому, світу природи й усього сущого. За словами ***Г.Йонаса,*** «…***принцип відповідальності*** висуває біллю скромне, що продиктоване страхом і благоговінням завдання. Завдання це – зберегти у непошкодженому вигляді світ і сутність людини, яка незмінно перебуває в дієвості своєї свободи, непідвладної жодним змінам умов, зберегти їх від замахів його власної могутності» [51]. У роботі

[47] Кант И. Метафизика нравов в 2 частях // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, ч.2.- М.: Мысль, 1965.- С.127.
[48] Там же.- С.149; Кант И. Метафизические начала учения о добродетели // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, Ч.2.- М.: Мисль, 1965.-С.312.
[49] Нанси Ж.-Л. В ответе за существование // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998.- С.308-309.
[50] Сент-Экзюпери А. Планета людей.- Кишинёв: Картя молдовеняскэ,1974.- С.234-399.
[51] Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации- М.: Абрис-пресс,2004.- С.39.

«Принцип відповідальності» разом із питанням побудови загальнозначущої етики за доби науково-технічної експансії, актуалізується завдання практичного розрізнювання відповідальних питань людського життя і науки. Переосмислюючи категоричний імператив І.Канта, Г.Йонас висуває новий, не обмежений сьогоденням, актуальний для технологічної цивілізації принцип відповідальності: «Вчиняй так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісні з підтримуванням насправді людського життя на Землі» [52].

Реакцією на книгу Г.Йонаса стали роботи представників комунікативної філософії та філософського постмодерну - Ю.Габермаса, М.Ріделя, Ж.-Л.Нансі, Е.Левінаса, Ж.Дельоза. Так, Ж.-Л.Нансі наголошує на прагненні відповідальності, не обмеженої у часі й просторі, щодо галузей та суб'єктів відповідальності. Говорить про філософію як над-відповідальність на підставі перетворення думки, в процесах зовнішньої репрезентації, у обов'язок за усе суще. За саме буття, одне-за-одного, за безкінечність абсолюту, вічність істини та її конкретні прояви. Проголошує філософію в статуті чистої, сакральної відповідальності як потенційної обов'язковості, відповідальності «за все, що не є пізнанням чи вірою» - відповідальністю «за все, над чим не владні доля, поняття або значення» [53]. Ж.Дельоз висуває тезу про апріорну відповідальність - відповідальність не перед чимось та кимсь, а про таку, що завжди передує думці та здійсненню намірів. Е.Левінас закликає ураховувати комунікативну відповідальність - не лише перед собою, а і за межами «Я» – перед іншими, яка проявляється «тавровою відповідальністю» й передує «інтенціойно орієнтованому особистому буттю у світі» [54] .

В атмосфері гучного суспільного й філософського резонансу на роботу Г.Йонаса, ураховуючи гостроту цивілізаційної колізії, К.-О.Апель запропоновує оригінальну концепцію комунікативної трансцендентальної етики як адекватної умовам технологічної доби етики дискурсу, що будучи апріорно етикою відповідальності, має стати підґрунтям аргументації мислення. Співзвучно з Г.Йонасом, він наголошує на сміливій думці про необхідність формування ***колективної солідарної відповідальності людства*** - відповідальності за сьогоденні людські дії та майбутні їх наслідки. «Науково-технічна цивілізація

[52] Там же.- С.58.
[53] Нанси Ж.-Л. В ответе за существование // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998.- С.307-311.
[54] Левинас Э. Диахрония и репрезентация // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998.- С.148-149.

веде всі народи, раси та культури, незалежно від їх специфічно-групових, культурно-релігійних інтересів, моралі і традицій, до конфронтації з всезагальною етичною проблематикою», - пише він. - «Вперше в історії людського роду люди опинилися перед завданням прийняття солідарної відповідальності за наслідки їхніх дій у планетарному масштабі. Слід збагнути, що цій вимозі повинна відповідати інтерсуб'єктивна значущість норм або фундаментальних принципів етики відповідальності» [55].

3.2. Проблема раціонального нормативного обґрунтування етики відповідальності у технологічній цивілізації

ершочерговим завданням на шляху формування колективної солідарної загальнолюдської етики відповідальності К.-О.Апель висуває раціональне нормативне її обґрунтування. Трансформація філософії в дусі трансцендентальної прагматики повертає К.-О.Апеля до класичної традиції у вирішенні проблеми остаточного обґрунтування. Фактором обґрунтування етики відповідальності він визначає ***раціональність***, яка є обов'язковою умовою мовної комунікації, що базується на розумінні в сенсі взаємної реконструкції учасниками спілкування іманентного смислу вимовлених текстів. Та на відміну від аналітичної філософії, екзистенціалізму та герменевтики, які заперечують ***раціональне нормативне обґрунтування етики,*** К.-О.Апель визнає це можливим, головною умовою називаючи реалізацію інтерсуб'єктивного спілкування. «Я вважаю, що систематичне обґрунтування типології можливих форм раціональності людських дій шляхом трансцендентально-прагматичної рефлексії є принципово досяжним», писав філософ [56].

Входячи в полеміку з традиційним розумінням понять раціонального, типу раціональності й процесу раціоналізації в узагальненому смислі протиставлення ірраціональному й нераціональному, К.-О.Апель викладає власну ***систематику раціональності***. Експлікуючи різноманітні типи та форми

[55] Апель К.-О. Апріорі спільноти комунікації та основи етики. До проблеми раціонального обґрунтування етики за доби науки // Сучасна зарубіжна філософія . Течії і напрямки. – К.: Ваклер, 1996. – С.360.
[56]Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С. 60.

раціональності в межах окреслення декотрого континууму раціональності, що знімається у саморефлексії дискурсивної раціональності, він зауважує про найчастіше розуміння їх (ще з часів Т.Гоббса) або ціннісно-нейтральним висновком, чи математичним інструментом застосування. Хоча зазначає про декотру протилежність цьому кантівсько-гегелівського поняття розуму, близького ірраціональності віри, яке втратило позиції із ствердженням екзистенціалізму (від М.Лютера до С.К'єркегора й М.Хайдеггера) та сцієнтичного позитивізму (М.Вебера). Завдяки останнім, за переконанням К.-О.Апеля, в сучасності стверджується розуміння раціоналізму в сенсі секулярного дуалізму – комплементарного взаємодоповнення ціннісно-нейтральної раціональності та «ірраціонального вибору сумління останніх аксіоматичних цінностей чи норм» [57]. Відповідно, публічні сфери життя (політика, право) регулюються саме ціннісно-нейтральною науково-технічною, «схваленою рішенням демократичної більшості» та підтриманою державною ліберальною ідеологією раціональністю. Це відбувається на тлі перетворення моралі на приватну справу.

Враховуючи це, філософ характеризує проблематичність сучасної ситуації ***раціонального обґрунтування етики відповідальності***. Безвихідь цієї ситуації, на думку К.-О.Апеля, обумовлена парадоксальною ситуацією. З одного боку, існує гостра потреба в загальноприйнятій етиці (апріорі етики відповідальності) для людства в науково-технологічної цивілізації. З іншого - намагання філософського раціонального обґрунтування безнадійні через експансію наукового мислення й світорозуміння. Адже з точки зору сцієнтично зорієнтованого природничими науками науково-раціонального мислення, яке виступає зовнішньою умовою етики відповідальності, світ бачиться об'єктивованим, нормативно нейтральним, звільненим від цінностей. Тож, з іншого боку, раціональне обґрунтування етичних норм неможливе. Всупереч цьому, беручись за раціональне нормативне обгрунтування етики відповідальності людства в умовах науково-технічної експансії, філософ негативно висловлюється як проти суб'єктивного характеру прийняття етичних норм, так і проти відкидання їх ціннісного базису. Бо, як пише К.-О.Апель, саме інтерсуб'єктивна дійсність мови та передбачена нею комунікативна спільнота «окреслюють межу вільного від цінностей ставлення до світу, характерного для

[57]Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С. 61.

природничих наук. І тому навіть вільні від цінностей природничі науки мусять (розпочинаючи пошуки істини в інтерсуб'єктивному вимірі) мати етику за (свою) передмову» [58].

Вказуючи на «насторожливо високу ціну» комплементарного розуміння раціональності та парадоксальність її як основи для буття системи, К.-О.Апель доводить неможливість обґрунтування сучасної етики в цих межах. Принципи етики відповідальності не повинні виводитися з різниці між законністю (інституційним обгрунтуванням норм) і мораллю (етико-філософським дискурсом-обговоренням), наголошує він. Бо тоді заперечуються можливості інтерсуб'єктивно значущих результатів (втілених у суспільних інституціях), публічного визнання й легітимації та критики інституційного досвіду (як небезпека демократичним свободам). А відповідальність зводиться до сфери інституційних ролей, де суспільна оцінка наслідків діяльності обмежується успіхом в політиці, ринком в економіці, службовою критикою в службовій галузі, контролю продукції у виробництві, що сприяє тотальному блокуванню моральної відповідальності за наслідки колективних дій.

Зважаючи на це, К.-О.Апель ставить проблему ***раціональної аргументації етики*** в ролі передумови науки. Завдання з'ясування структури етичної раціональності покликане, на його думку, необхідністю розуміння побудованої на консенсусі комунікації. Філософ наполягає на необхідності дотримання ***раціональної природи етичних норм***, внаслідок чого вони стануть всезагальними, подібно до наукової раціональності причинно-наслідкового аналізу, до технічної цілераціональності й герменевтичної раціональності розуміння. Хоча на відміну від останніх, етичну раціональність він пропонує стверджувати нормативно, враховуючи саме всезагальність етичних норм, джерелом виникнення якої є необмежена спільнота комунікації. Оригінальність філософської думки К.-О.Апеля виявляється у застосуванні не дедукції чи логічних доказів, які скасовують власне етичний бік. А строго ***рефлективних аргументів*** в смислі здатності мислення до обґрунтування самодостатності етики, вільної від науки (запропонованої ще І.Кантом) - «відходу від підпорядкування етики «факту розуму» [59].

При цьому апелівська ***теорія аргументу***, джерелом якої виступає його філософія мови, базується на розрізненні

[58]Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.49.

[59] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.49.

пропозиціональних та перфоматівних аспектів мовлення. Головним в аргументації є подолання перформативної суперечності висловлювань, на відміну від формальної суперечності. Відповідно - ***остаточно обґрунтованими (раціонально аргументованими) судженнями*** К.-О.Апель вважає ті положення, в яких існує відповідність між формою речення та його змістом. Завдяки застосуванню рефлективної аргументації, комунікативна етика К.-О.Апеля намагається запропонувати альтернативу зведення людських дій до їхніх технічних чи стратегічних намірів – розумний з загальнолюдської точки зору бік вчинків. В процесі раціонального обґрунтування етики К.-О.Апель переосмислює кантівсько-гегелівсько-фіхтеанський трансценденталізм свідомості - на трансценденталізм необмеженої спільноти комунікації, побудованої на основі універсальних етичних норм. Спроба перетворення філософської теорії розуму на теорію інтерсуб'єктивності шляхом синтезу (інтерсуб'єктивності з рефлексією у рефлексивній трансцендентальній філософії та трансцендентальній комунікативній етиці), за словами самого К.-О.Апеля, мала на меті подолання «методологічного соліпсизму від Оккама та Декарта до Гуссерля», а разом з тим і протиріч сучасної філософії [60] .

Всупереч комплементарній раціональності, К.-О.Апель вводить поняття ***комунікативно-консенсуальної раціональності***, яка знімає вище означений парадокс. Саме цей тип раціональності, заснований на інтерсуб'єктивному порозумінні, дозволяє здійснити взаємозв'язок між особистою мораллю сумління та публічно визнаною мораллю, позбавитися як морально-нормативного суб'єктивізму, так і ціннісно нейтральної раціональності в обгрунтуванні колективних дій. По-іншому зрозуміти регульовану згоду - умовою покладання цілей та цінностей у суспільній практиці. При цьому інтерсуб'єктивне порозуміння, що передбачає суб'єкт-суб'єктний зв'язок та визнання суверенної людської особистості, тотожне у К.-О.Апеля міжособистісній етиці, покладеній в основу людських стосунків.

За умов консенсуально-комунікативного обґрунтування етичних норм переосмислюється комплементарне тлумачення ***демократичної згоди*** в якості стратегічного компромісу між індивідуальними чи представницькими вольовими рішеннями для утворення публічно визнаних норм права. Усвідомлюється й сутнісна ***різність етичної консенсуально-комунікативної*** та

[60]Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.17.

стратегічно-інструментальної раціональностей. «Обідві …є формами взаємодії та комунікації між людьми як суб'єктами дій та вчинків. Але лише консенсуально-комунікативній раціональності передують правила чи норми, що мають апріорний характер, на відміну від урахованих інтересів окремої людини; стратегічна ж раціональність ґрунтується виключно на застосуванні інструментально-технічної раціональності у взаєминах між людьми. І тому вона не може бути (принаймні самостійно) достатнім підґрунтям для етики» [61]. Обґрунтування етичних норм на основі технічно-інструменальної раціональності із застосуванням ***стратегічної кооперації,*** яка досить часто стає моделлю політичних та господарчих дій, особливо в конфліктних ситуаціях**,** К.-О.Апель кваліфікує спрощеним. На відміну від цього, етична модель згоди будується на нормативних умовах в якості критерію залучення до консенсусу всіх (а не лише конфліктуючих) учасників. Отже, в етично-раціональному (комунікативно-консенсуальному) значенні ***розумна згода*** – це обговорення розв'язання проблем за принципом загального примирення. Однак, на думку К.-О.Апеля, філософська етика неспроможна подолати протиставлення етики сумління та політичної етики відповідальності (визначене Н.Маккіавеллі, пізніше М.Вебером). Тому проблеми двозначності останньої, як відзначає філософ, яскраво втілені у двозначності політичних закликів до поличної відповідальності в сучасній ситуації ядерної та екологічної криз, полягають у напруженні між універсалізмом консенсусу й стратегічною орієнтацією на власну правову систему.

Передумовою аргументуючого мислення К.-О.Апель ставить «етику дискурсу чи етику відповідальності у сенсі потенційно необмеженої спільноти аргументуючих, що охоплює (існуючі поміж них) суперечності» [62] . Порівняно з етикою відповідальності, запропонованою Г.Йонасом, ***етика дискурсу***, за визначенням К.-О.Апеля, ***має два ступені***. 1- раціонального обгрунтування відповідальності взагалі, коли моральний обов'язок може виводиться «з уже визнаного обов'язку членів реальної та майбутньої ідеальної комунікативної спільноти». 2 – необхідного обґрунтування ситуативних матеріальних норм, виходячи з відношень фактичного буття (існуючого та утвореного), також з можливостей технологічно-політичної влади. Філософ стає на конкретно-історичні позиції, виступаючи проти спроб

[61] Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.- С. 65.
[62] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.49.

абстрактного узагальненого розв'язання позачасових проблем відповідальності. Він - за вирішення проблем реального світу та породжених реальними, майбутніх очікуваних проблем. Тому наполягає на необхідності порозуміння, можливого в реальній комунікативній спільноті, яка в процесі аргументації передбачає ідеальну комунікативну спільноту, як суб'єкта «перевірки та визнання наших претензій на істину» [63].

Етика дискурсу (в сенсі філософського обговорення проблем людських дій), на думку К.-О.Апеля, має впливати на ***практичний дискурс*** (реальне комунікативне обговорення проблем у спільноті). Зокрема, за його переконанням, філософське обґрунтування етики дискурсу має використовуватися для визначення ***формального (процедурного) принципу аргументації*** для практичного дискурсу «у значенні … вимоги бути здатним до консенсусу при розв'язанні тої чи тої проблеми для всіх, кого це зачіпає, а також для тих, кого це буде стосуватися у майбутньому»[64] . К.-О.Апель називає ***дві підвалини практичного дискурсу*** в обґрунтуванні ситуативно-значущих матеріальних норм та права в процесі встановлення відповідальності за колективні дії. Передусім, це - консенсуальна універсалізація конкретних потреб та інтересів зацікавлених людей шляхом уможливлення через дискурс універсальної здатності людей до консенсусу. І тим самим надання їм аргументованої ваги за умови компромісу між принципом дискурсу та принципом стратегічного узгодження інтересів переговорним способом. По-друге, врахування наукового пізнання та інституціалізації відповідальності науки і техніки за майбутнє, що дає можливість оцінки фактичного стану речей та наслідків і побічних впливів.

Базисом порозуміння та раціонального обгрунтування етично значущих проблем в концепції К.-О.Апеля стає ***консенсуальна спроможність*** заснованої на солідарній відповідальності комунікативної спільноти (реальної та ідеальної) - здібність до безпосереднього обговорення найширших кіл людей. ***Консенсус*** розглядається філософом в якості визнання рівноправних партнерів аргументації в раціональному обґрунтуванні найактуальнішої тези етики відповідальності – людство має існувати сьогодні та в майбутньому. Саме ***дискурсивний***

[63] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996. - С.49-50.
[64] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.57.

(обговорюючий) консенсус, надаючи «принципової рівноправності усім потенційним учасникам дискурсу» та легітимності питанням «відповідальності перед потребами майбутніх людей», надає інтерсуб'єктивної значимості. В цьому сенсі консенсус виявляється у К.-О.Апеля пов'язаним з протилежною класичній, комунікативною кореспондентською теорією істини. За нею висловлювання, що відповідають фактам, стають інтерсуб'єктивно значущими. Однак розв'язання усіх етично значущих питань у консенсусі можливе, на погляд філософа, лише при дотриманні у демократичній правовій державі позиції легітимного представництва інтересів (незважаючи на часову обмеженість, компетентну різність людей) та необхідного компромісу як із функціональною раціональністю соціальної системи та її інституцій, так і з стратегічною раціональністю (партійних і парламентських інтересів). Цим досягається виконання дискурсивного принципу «резонуючої публічності» - завдання етично зорієнтованої критики, спрямованої на сфери політики, законодавства, управління.

Ще одне питання - в який спосіб можлива ***нормативність етики відповідальності***? Як відзначає К.-О.Апель, норми етики відповідальності «можуть бути обґрунтовані лише як найбільш фундаментальні, засадні норми етики консенсуальної комунікації» [65]. Згідно цій концепції, апріорі комунікації передбачає ***апріорно існуючу*** до будь-яких конкретних взаємин ***норму моралі***, певну повагу до партнерів по комунікації. А тому й – ***апріорну норму відповідальності***. Отже, саме в ***апріорі комунікації*** закладено апріорі моральної норми як норми відповідальності. Кожна людина здатна до мов, у процесі соціалізації та оволодіння мовою водночас набуває **комунікативної компетенції,** разом з тим - апріорної етичної компетенції й трансцендентальної ***компетенції у етиці відповідальності***. Так людина сягає істини, маючи зберігати даний стан трансцендентальною рефлексією. Ці передумови філософ вважає першорядними для людей, тоді як матеріальні та екзистенціальні передумови порозуміння постають другорядними.

Висловлюючись про ***дух етики дискурсивно організованої солідарної відповідальності людства за колективні дії***, К.-О.Апель, зауважує про покладене в основу головної вимоги етики дискурсу необхідне співвідношення імперативів охорони буття та гідності людини і прогресу у здійсненні гуманності. К.-О.Апель визначає ***регулятивний принцип загальнолюдської етики***

[65] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.64.

майбутньої відповідальності за колективні дії як «етики збереження буття реальної комунікативної спільноти й поступової реалізації в ній ідеальної комунікативної спільноти» [66] й «етики збереження людського буття (Daseins) та гідності людини» [67]. Імперативна морально-етична настанова К.-О.Апеля така: люди в умовах технічної цивілізації повинні діяти так, щоб забезпечити виживання людського роду. Це дуже нагадує етичні імперативи Г.Йонаса, запропоновані для технічної цивілізації в роботі «Принцип відповідальності», до яких свідомо приєднується К.-О.Апель. Вони нові за змістом, у порівнянні з Кантом. Бо відповідні новому характеру людської діяльності та новому її суб'єкту. «Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності були сумісні з підтримуванням насправді людського життя на Землі», «Дій так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», «Не піддавай загрозі умови невизначено довгого збереження людства на Землі», «Включай до твого теперішнього вибору майбутню цілісність людини як невід'ємного об'єкту твоєї волі»- імператив К.-О.Апеля [68]. Повернення автентичності буття природи, життєвого світу людини, всесвіту – сформульований ним саме так принцип відповідальності запропоновується формою остаточного обґрунтування моральних норм до життєвої практики людини як колективної та екзистенціальної істоти. Але одночасно К.-О.Апель зауважує, що беручи етично суттєві принципи в якості регулятивної ідеї, ми повинні реалізувати гуманні умови буття лише ураховуючи численні прагматичні обмеження ідеального принципу дискурсу шляхом легітимації та критики, а також компромісом з іншими принципами раціональності.

[66] Там же. - С.46.
[67] Там же. - С..51

[68] Йонас Г. Принцип ответственности. Опыт этики для технологической цивилизации- М.: Абрис-пресс, 2004.- С.58.

3.3. Питання суб'єкту етики відповідальності

зв'язку з цим, по-новому осмислюється питання ***суб'єкту етики відповідальності.*** Спростовуючи думку Г.Машке про неможливість обстоювання Г.Йонасом «метафізичної відповідальності», К.-О.Апель у наполяганні на необхідності формування колективної солідарної відповідальності людства пропонує подивитися на це, переосмисливши принципові положення традиційної етики. А саме, положення про осібність відповідальності, визначену особистою природою мислення й дії, в яких індивід бере участь. Подолати такий методологічний соліпсизм, який лише доводить «безсилля окремої людини з огляду на непередбачені наслідки сьогоднішньої колективної діяльності», допоможе саме обґрунтування комунікативної етики в якості етики дискурсу (колективного обговорення в якому норми обґрунтовуються відповідно до ситуації, залежно від їх необхідності). Він пропонує подивитися на питання про суб'єкт відповідальності в емпіричному значенні. «Ідеться зовсім не про те, що окрема людина одна, самостійно мусить взяти на себе метафізичну відповідальність перед майбутнім. Справа лише у тому, щоб кожний, читаючи вранці газети, замислився про те, як він, - виходячи з масштабу своєї компетенції та сили, - може взяти участь в організації колективної відповідальності» [69].

Тож, у складному соціокультурному контексті сучасності різні цивілізаційні види діяльності має пронизувати не лише ***індивідуальна відповідальність людини за власні думки й дії***. Звичайно, в кожній людині приховано учасника потенційної ідеальної спільноти дискурсу, що може бути небезтурботним носієм обов'язку, спроможним певною мірою «підпорядковувати суб'єктивні інтереси загальним надсуб'єктивним розумним інтересам»[70]. Виключно суб'єктивний характер відповідальності заперечується. Бо заперечується він вже фактом інтерсуб'єктивної обов'язковості мислення, звідси й інтерсуб'єктивності істини через спрямований на інших мовою артикульований смисл. Потенційна комунікативність думки, яка ніколи не є «усамітненою та вільною»(подібно до колективно-виробничих засад мовної

[69] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.54

[70] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996. – С.54.

семантики), а спрямована на контакт з іншими, сприяє передбачуваності особистою відповідальністю - ***етики колективної (солідарної) відповідальності***. Бо якщо у мисленні та дії людина відсторонюється від інших, коли вона, виходячи з декартівського раціоналізму, мислить світ природи й людини предметом своєї свідомості, то її відчуження від комунікації сприяє появі ціннісно-нейтральних фактів, які чужі морального обов'язку. І виходячи з суто суб'єктивної раціональності, не можна вивести жодного морального обов'язку, зазначає К.-О.Апель. В цьому – поразка модерної філософі. Адже будь-яка рефлексія мусить ставити передмовою «інтерсуб'єктивну дійсність мови, і таким чином, комунікативну спільноту»[71]. Тому, безперечно, його етика відповідальності заснована на універсалістських началах – вона осягає людство як певну комунікативну спільноту, відповідальність кожного перед своїми близькими й далекими потомками та відповідальність політиків, науковців, технологів, філософів, митців у загальному глобальному масштабі.

А значить необхідність розв'язання реальних проблем сьогодення не обмежує відповідальністю індивідуальною. Адже суб'єктом перевірки істинності усіх етичних посилів відповідальності залишається широка людська спільнота. У ресурсі реальної спільноти носіїв відповідальної свідомості – долучених соціокультурної практики, міститься ідеальна спільнота здатних до обговорення і формування консенсусу з питань відповідальності за розв'язання існуючих цивілізаційних проблем. І в цьому, як відзначає Л.Сітніченко, К.-О.Апель трансформує класичні положення етики І.Канта, розрахованої на окрему людину, головним питанням якої були оцінка волі та внутрішніх переконань людини добропорядними (з трансцендентної, Божественної точки зору). Кантівська етика брала до уваги взаємний характер людських відносин тільки у сфері права (обов'язкова дія), звичайно не заперечуючи (з трансцендентальної етичної позиції) індивідуального приймання рішень і вчинків за совістю. Тому К.-О.Апель зважає на близькість кантівської етики до гетерономної етики обов'язку та автономної етики переконань, що одночасно віддалене від ***етики відповідальност***і. Адже в умовах комунікативної спільноти «моральний обов'язок людини виникає із взаємних вимог відповідальності мислячих людей» [72].

Серед усіх потенційних ***суб'єктів відповідальності***, К.-О.Апель розрізнює ***три типи***: 1- суб'єкти відповідальності в сенсі чистого дискурсу; 2- суб'єкти правової відповідальності;

[71] Там же . - С.48.
[72] Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.22.

3- суб'єкти стратегічних дій та вчинків, представники інтересів господарства та політики.

Для К-О.Апеля питання про суб'єкт відповідальності – це, передусім, питання про ***партнерів індивідуального суб'єкта відповідальності***. «Щоб організувати колективну відповідальність за колективні дії у формі практичного дискурсу»,- пише він, -«то виникає також питання про те, до кого ми можемо звертатись як до партнерів по відповідальності»[73]. Тут вирізняються особливо стурбовані, морально свідомі агенти відповідальності, яких «зачіпають» етично загострені питання суспільного буття. Вони – партнери окремо взятої особистості, готові взяти на себе обов'язок ініціювати обговорення умов злагодженого практичного розв'язання проблем техногенної небезпеки.

Згідно К.-О.Апелю, колективна відповідальність передбачає ***раціональну стратегічну взаємодію усіх можливих форм людської відповідальності***. «Ця організація колективної відповідальності (шляхом участі кожного у відповідних, практично значущих дискурсах) здійснюється насправді на інституціональних чи неформальних організаційних рівнях: від рівня законодавства до влаштування дитячих садків», вважає філософ [74]. Хоча визнає, що інституціалізація ідеальної комунікативної спільноти - спільноти відповідальних - як колективного суб'єкту принципово неможлива.

Серед партнерів особистості по стратегічним діям впровадження колективної відповідальності найбільшої важливості у техногенному соціумі набувають ***суб'єкти юридично-правової, господарчої, політичної, екологічної й науково-технічної відповідальності.*** (Особливу роль у формуванні солідарної колективної відповідальності, на погляд К.-О.Апеля, мають відіграти ***суб'єкти науково-гуманітарної,*** і зокрема***, філософської відповідальності)***. Комунікативні форми співробітництва по виробленню певної договірної стратегії (переговори, конференції тощо), де означені партнери виступають представниками соціокультурної системи, в кінцевому рахунку стають визначальними у винесенні на обговорення існуючих і навіть очікуваних у майбутньому проблем спільної відповідальності за наслідки того чи іншого виду людської діяльності. Лише у такому розумінні етика відповідальності

[73] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.54.
[74] Там же. - С.54

набуває статуту передумови нормального існування усіх соціокультурних форм буття сучасних спільнот.

Однак питання розподілу відповідальності між партнерами по стратегічній соціокультурній сумісній дії у декотрих суспільствах науково-технічної цивілізації залишається, на думку К.-О.Апеля, гостро дискусійним. Першочерговим напрямом організації колективної відповідальності в сучасному суспільстві постає ***правова*** галузь. Хоча при розрізненні особи й ***юридичної особи як суб'єкта відповідальності за дії та вчинки***, зазначає К.-О.Апель, можлива втрата етично-відповідального бачення як особистого, так і колективного суб'єкта. І все ж особливе значення правової галузі у впровадженні етики відповідальності для К.-О.Апеля безперечне. «Втім юридичне визначення санкціонованої відповідальності, - наприклад, притягнення до відповідальності корпорації та індустріальних підприємств за стан довколишнього середовища – взагалі є одним із головних напрямків можливої організації колективної відповідальності» [75] . Саме на правову галузь, на думку К.-О.Апеля, необхідно покласти обов'язок створення етично суттєвих передумов відповідальної колективної діяльності у вигляді відповідального законодавства. Відповідальне законодавство повинне змістовно обов'язково передбачати принцип суспільного і ситуативно-міжнародного обговорення. Згідно з цим, етичною нормою оцінки відповідальних питань як основи для прийняття відповідальних рішень про гострі питання сьогоденної й майбутньої колективної діяльності мають стати законодавчі обговорення з правом інтерактивного контролю з боку суспільства. І головне - законодавство має продемонструвати наближення правової бази до моральної аргументації. Передусім, через морально-ціннісну вмотивованість таких фундаментальних для демократичної держави конвенційно-правових форм, як Конституція, головні закони суспільства, різноманітного рівня економічні, політичні, культурні договори. Бо як засвідчує соціокультурна практика, у більшості форм правової легітимності в багатьох технічно розвинутих суспільствах не прописано моральних обов'язків. Відсутність морально-вмотивованих правових засад у програмах розвитку публічних сфер життя, ухвалених рішеннями демократичної більшості (політики, економіки, науки, техніки, освіти), гальмує орієнтацію на цінності обов'язку й відповідальності. Тому частіше тут вирішує логіка

[75] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996. – С.54.

раціональної альтернативи, яка визначає домінування наукової об'єктивності у прийнятті рішень над морально-ціннісним підходом, що отримує значення приватної справи, сприяючи моральній безнадійності багатьох аспектів соціальної практики. З іншого боку, незбалансованість конвенційно-правових норм дає можливість індивідуального маніпулювання законом для відстоювання приватних інтересів замість етично значущих для суспільства нормативно обов'язкових прагнень в процедурах демократичного прийняття рішень. І таким чином, уся система права, позбавлена морального потенціалу, виявляється неефективною.

Особливої уваги К.-О.Апель приділяє ***відповідальності у техногенному соціумі науки й техніки.*** Не випадково другою підвалиною практичного дискурсу в обґрунтуванні ситуативно-значущих матеріальних норм та права в процесі встановлення відповідальності за колективні дії, переданою етикою дискурсу, К.-О.Апель вважає врахування при обґрунтуванні ситуативних матеріальних норм моралі та права – наукового пізнання та інституціалізації відповідальності науки і техніки за майбутнє, що дає можливість оцінки фактичного стану речей та наслідків і побічних впливів. І оскільки наукові відкриття та новітні технології часом стають моральним викликом суспільству, то у межах законодавчо-правового розподілу відповідальності необхідно узаконити відносно діяльності соціокультурних інституцій науково-технічну відповідальність. Тут слід, на думку К.-О.Апеля, взяти за зразок свого роду етичну комісію, в якій предметне знання експертів з наукових і технічних питань контролюватиме емпіричні факти під кутом визначених правовим законодавством суттєвих норм відповідальності.

Окремого правового визначення потребує, згідно з теорією К.-О.Апеля, ***політична відповідальність.*** При законодавчому її впровадженні слід пам'ятати, зазначає філософ, що носій політичної етики, зорієнтований на необхідні політичні дії, має бути в першу чергу суб'єктом моральної етики, володіючи при цьому й етикою переконань (М.Вебер). А значить і морально відповідальним у реальній соціокультурній суспільній практиці. На жаль, мотивація розвитку стратегічно важливих для сучасного суспільства галузей, втілюючи об'єктивно-раціональний дух політичної еліти, зосереджується все частіше навколо обґрунтування відверто егоцентричних етнополітичних та ринково-фінансових інтересів, сприяючи моральній нейтральності рішень. Суто прагматична раціоналізація прийняття спільних політичних рішень призводить до ситуації множинності

індивідуалізованого вибору, ускладненості досягнення консенсусу у визначенні єдиної позиції щодо мети і пошуку засобів подальшої відповідальної діяльності. Активне застосування в політиці екзистенційної ситуативної етики, позначене ігноруванням під час прийняття рішень ціннісно-моральної мотивації, лише загострює тенденції жорсткого егоїзму, користолюбства та відсутність альтернативності вибору. Зважаючи на це, політики мають взяти на себе відповідальний моральний обов'язок виваження перспектив та передбачення результатів і побічних наслідків цілераціональної діяльності в умовах науково-технічного розвитку. Бо від морально зобов'язаних політиків, не менш, ніж від науковців, залежить підведення розумних, ціннісно зорієнтованих підґрунть до змістовного обмеження процесу раціонального цілепокладання усіх актуальних для суспільства видів діяльності, відбір більш гуманізованих її засобів.

При цьому необхідно законодавчо передбачити і наступну важливу цивілізаційну обставину, що проблематизує політичну етику за доби екологічної та ядерної загрози. Це – напруженість коливань між універсалізмом етики консенсусу та стратегічною орієнтацією на правову систему. Про такий випадок слід правовими засобами запобігти двозначності прагнень політичної відповідальності (наприклад, при визначенні універсально-гуманістичних спрямувань інтеграційно-цивілізаційного характеру виключити можливість паралельного виникнення негуманних наслідків колективної діяльності як для суспільства в цілому, так і для певних його соціальних верств або етнічних меншостей). Також законодавчо передбачити можливу розбіжність етики політичної відповідальності з етикою переконань, яка інколи примушує відступати від фундаментальних етичних норм у політиці, демонструючи неспроможність заборони аморальних вчинків та видів діяльності (скажімо, застосування «чорного піару» або маніпулювання потребами соціально незахищених прошарків суспільства у передвиборчі періоди).

Як зауважує К.-О.Апель, у процесі формування колективної відповідальності за майбутнє слід звернути увагу на розбіжність між стратегічними партикулярними системними (господарчо-економічною й політичною) раціональностями суспільства й консенсуально-комунікативною раціональністю, та поновлювати дискурсивне посередництво між ними і конкретною формою відповідальності.

Отже, для практичного упровадження в суспільствах науково-технічної цивілізації етики відповідальності, виводить К.-О.Апель, слід створити умови для подолання домінуючої ролі ціннісно-

нейтрального об'єктивованого світогляду, який розповсюджується на стратегічні галузі соціального й культурного розвитку соціуму - політичну, економічну, правову, наукову, освітянську. А разом з тим запобігти процесам подальшої приватизації моралі, що впливає на суб'єктивність прийняття важливих загальнозначущих відповідальних політичних, правових, економічних рішень. Також і загострення у цих провідних соціокультурних галузях суспільного буття егоцентризму, прагматизму, корпоративності, що веде до розбалансованого розподілу етичного потенціалу відповідальності й до кризових станів у політиці й економіці та духовному житті соціуму.

3.4. Філософія мови як трансцендентальна прагматика

рагнучи трансформації філософії, К.-О.Апель обґрунтовує ідею перетворення «першої філософії»-метафізики- у ***філософію мови***, здійсненого завдяки мовно-лінгвістичному перевороту. За його словами, «філософія сьогодні стикається з проблемою мови як ґрунтовною проблематикою наукового утворення понять і теорій та своїх власних висловів, а отже –осмисленого й інтерсуб'єктивно значимого виразу пізнання взагалі» [76]. Згідно розумінню мови вихідною реальністю людського буття та виразом раціонального інтерсуб'єктивно значимого пізнання в процесі утворення наукових понять і теорій, філософія має зануритися у лінгвістичний аналіз, стаючи замість моделювання буття або рефлексії над свідомістю чи гносеологічними проблемами - пошуком смислів та значень мовних виразів. В такий спосіб К.-О.Апель хотів вибудувати цілісну філософську теорію, яка синтезувала б традиційну онтологію, теорію пізнання та сучасну мовно-аналітичну філософію. Як писав філософ, здійснена ним «трансцендентально-герменевтична рефлексія умов можливостей мовного взаєморозуміння у ***необмеженому комунікативному співтоваристві*** обґрунтовує єдність *prima philisophia* як єдність теоретичного й практичного розуму» [77].

Ознаками постметафізичного мислення сучасної філософії К.-О.Апель визначає орієнтування на форму мови та обумовлене

[76] Постмодернизм. Энциклопедия.— Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.— 1040с.
[77] Там же, с.37

мовою інтуїтивне контекстуальне передчуття феноменів. На його думку, означені настанови спрямовують філософію мови до утворення нової традиції. По суті вона є одночасно постметафізичною та постфеноменологічною, оскільки «обидва ці лейтмотиви майже повністю дискредитували в наші часи гуссеріанську претензію на обґрунтування філософії в якості строгої науки без передумов, яка апелювала до аподиктичної очевидності бачення категорій або інтуїтивного осягнення сутностей. Тому «трансцендентально-герменевтична» концепція філософії мови К.-О.Апеля, за визначенням М.Можейко, репрезентує трансцендентальну семіотику, що в якості ***трансцендентальної прагматики*** осягає феноменологічну очевидність, долаючи недоліки семантичного аналізу мови. Визнання трансцендентальної природи мови та комунікативно-діалогічних й саморефлективних її можливостей сприяє запобіганню як онтологічної субстанціональності, так і аналітичної позасубстанціональності. Звідси - розуміння всеохоплюючої ролі мови. Вона не лише засіб понятійного мислення, предметного пізнання. Головне те, що мова - засіб суб'єкт-суб'єктних стосунків та осмисленої дії в межах суб'єкт-об'єктних взаємин. Тим самим переосмислюється класичний підхід до мови як процесу розуміння, логічно артикульованого у структурі й константно-відчуженого у виразі. К.-О.Апель відділяє повсякденний аспект мови, який вважає своєрідним перфомансом – лінгвістичною презентацією в конкретно-ситуативній практиці, та штучні мови, що переважно втілюють системний формалізм.

Теорія мовної комунікації К.-О.Апеля базується на сутнісно новому тлумаченні мовних практик в значенні мовних ігор. Це відбувається внаслідок підведення комунікації до відповідності дискурсивному лексично-граматичному правилу, що обмежує і водночас збільшує семантичну варіативність мовного розгортання. В цьому контексті знак використовується: у «первинній категорії» означення феномену, у «вторинній категорії» ідентифікатора ситуаційності об'єкту означення й причинної обумовленості чуттєвого сприймання, у «третинній категорії» символічного визначення «екстенціонального значення даного імені та взаємозв'язку з інтенціональною детермінацією відповідного поняття» [78].

Однак на відміну від мовних ігор Л.Вітгенштейна, який виходив з обумовленої мовною практикою суб'єкт-об'єктної (людина-текст) взаємодії, або з базисного відношення до тексту,

[78] Постмодернизм. Энциклопедия.— Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом, 2001.— 1040с.

К.-О.Апель вважає мовну гру суб'єкт-суб'єктною розумово-інтерпретаційною комунікацією, учасники котрої взаємно постають вербально-невербальним текстами. Отже, відновлюється класична традиція розуміння тексту в іманентному смислі. Філософ наголошує на аспекті прагматичної презентації у мовній грі змісту комунікативної програми партнерів. При певному плюралізмі довільного читання, один комунікативний партнер транслює у свідомість іншого автентичний семантичний код індивідуальної мовної поведінки, що сприяє конституюванню другого комунікативно-грального партнера як такого.

3.5. Критика комунікативної трансцендентальної етики К.-О.Апеля

крім позитивних надбань трансцендентальної комунікативної етики, дослідники філософії К.-О.Апеля вказують також на її недоліки**.** Зокрема, як вважає Л.Ситниченко, суперечності цього варіанту етики відповідальності виростають з її природи, як більш загального, універсального варіанта етики дискурсу [79] . Це обумовлено певною обмеженістю трансцендентального методу стосовно проблем етики. Тому К.-О.Апель через відданість рефлексивній трансцендентальній філософії й вихідність положень трансценденталізму, на думку В.Хьосле, не зміг подолати «методологічний соліпсизм» класичної філософії – від Р.Декарта до І.Канта, Е.Гуссерля. Звідти ідея інтерсуб'єктивності мислиться за допомогою суб'єктивності, а дилема солідарності й автономії вирішується на користь останньої. Окрім того, К.-О.Апель не бере до уваги унікальність та індивідуальність людини, неповторність життєвого світу людини як онтологічної підвалини вживання мови, унікальність людини як чуттєво-тілесної й культурно-моральної істоти з особливим простором морально-практичних вчинків. Внаслідок виникає неможливість підпорядкування індивіда інтересам спільноти. А отже, підпадає сумніву бачення комунікативною філософією живого світу, справжні форми буття якого залежать від інтерсуб'єктивності, що походить з символічно-репрезентативного посередника її – мови. Тож, джерело суперечностей - виведення форм життя з форм мови. За межами

[79] Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С. 26-28.

мовно-комунікативного підходу, виводить Л.Ситниченко, залишається проблема протистояння поглинаючій раціональності життєвого світу, яку слід не стільки обговорювати як небезпеку, скільки створити внутрішній опір особливим безпосереднім повсякденним співбуттям.

Окрім того, як відзначав сам К.-О.Апеля, з самого початку етика публічної солідарної відповідальності за діяльність інститутів та за наслідки колективної діяльності шляхом участі людей в суспільному(комунікативно-консенсуальному) процесі тлумачилася утопічною. Утопічним виглядає, зокрема, застосування принципу етичної (консенсуально-комунікативної) раціональності. Адже як особистість, так і родина, соціальні групи, державні системи та політики прагнуть правового захисту моральними засобами. В цьому смислі орієнтація на відповідальність можлива при керівництві особистості окрім законодавства, також і категоричним імперативом як «принципом подолання суперечок у консенсусі» [80]. Тобто, діяти стратегічним, і консенсуально-комунікативним чином. Бо більш досяжним вважається раціональне обґрунтування індивідуальної відповідальності у вигляді окремого правила в межах усталеної конвенційної системи. Торкаючись натяку на утопізм конкретного здійснення ідеалу в його проекті, К.-О.Апель аргументує ***антиутопічність*** і безпечність своєї теорії, на відміну від марксизму, тоталітарних режимів, що нав'язували реальності універсальні ідеали, цінності й гасла [81]. Все це К.-О.Апель спростовує змістовністю регулятивної ідеї в якості об'єднуючого начала. За його словами, вона не містить утопізму держави Платона, що обіцяє декотру гармонійну конструкцію щастя та справедливості у застосуванні до суспільного ладу. Як і не орієнтує на спекулятивний марксистський месіанізм – появу нової людини, що долає відчуження. Хоча і зобов'язує до покращення – прогресивної реалізації - відповідних уможливленню «дискурсивної організації колективної відповідальності за колективні дії в національних та інтернаціональних межах» політичних і соціальних умов [82]. З цього приводу зазначає про присутність утопічного елементу морального прогресу (в дусі кантівської «Критики утопічного розуму»): «кожна спільнота аргументуючих неминуче, хоча б у вигляді контрфактичного передбачення ідеальної комунікативної

[80] Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.- С. 66.
[81] Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.51.
[82] Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.- С. 60.

спільноти, апелює до того, в чому полягає непозбутній момент утопії прогресу, - до конститутивного буття в майбутньому людини як розумної істоти» [83]. І заперечує це відкиданням хибного тлумачення регулятивного принципу етики відповідальності (подібно до поганого варіанту інтерпретації кантівської «регулятивної ідеї» практичного розуму) як нормативних принципів, що зобов'язують людські дії на довгострокову актуалізацію ідеалу при розумінні його умовності – не обов'язкової повної здійсненності, значної недосяжності.

РЕЗЮМЕ

Базисом теорії комунікативної трансцендентальної етики К.-О.Апеля слугує його філософія мови. Прагнучи трансформації філософії, він обґрунтовує ідею перетворення «першої філософії»-метафізики-у ***філософію мови***, своєрідного мовно-лінгвістичного перевороту.

Теорія мовної комунікації К.-О.Апеля базується на сутнісно новому тлумаченні мовних практик в значенні мовних ігор, внаслідок підведення комунікації до відповідності дискурсивному лексично-граматичному правилу, що обмежує і разом з тим збільшує семантичну варіативність мовного розгортання.

Ставлячи комунікативний акт в якості попередньої умови людського досвіду, К.-О.Апель обґрунтовує ***апріорі комунікації*** як трансцендентальну настанову людини на рівних відповідачів, на взаєморозуміння, взаємну відкритість до інших.

Він визначає ***інтерсуб'єктивну комунікацією***, яка не зводиться до об'єктивної інформативності, а є мовним консенсусом в сенсі узгодженого розуміння смислу у ***необмеженій комунікативній спільноті***, що дорівнюється найширшому соціальному співтовариству - людству в цілому.

В пошуках остаточних основ людських стосунків, філософія комунікації К.-О.Апеля торкається смислу такої фундаментальної цінності людського співбуття, як ***відповідальність.***

Формулюється оригінальна концепція комунікативної трансцендентальної етики як адекватної умовам технологічної доби етики дискурсу, що будучи апріорно ***етикою колективної солідарної відповідальності людства***, має стати підґрунтям аргументації відповідального за сьогоденні людські дії та майбутні їх наслідки мислення.

[83] Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.6

Фактором обґрунтування етики відповідальності К.-О.Апель визначає **комунікативну *раціональність***, яка базується на взаємній реконструкції учасниками спілкування іманентного смислу вимовлених текстів.

На відміну від аналітичної філософії, екзистенціалізму та герменевтики, які заперечують ***раціональне нормативне обґрунтування етики,*** К.-О.Апель визнає це можливим при умові інтерсуб'єктивного спілкування.

Водночас надає критичну характеристику ситуації комплементарного дуалізму ціннісно-нейтральної раціональності та перетворення моралі на приватну справу, пропонуючи вирішення проблеми ***раціональної аргументації етики*** в ролі передумови науки, політики, економіки, через застосування ***рефлективних аргументів***, що долають перформативну суперечність висловлювань, на відміну від формальної суперечності.

Так всупереч комплементарній раціональності, шляхом ***комунікативно-консенсуальної раціональності***, здійснюється взаємозв'язок між особистою мораллю сумління та публічно визнаною мораллю, нейтралізуючи як морально-нормативний суб'єктивізм, так і ціннісно нейтральної раціональності в обгрунтуванні колективних дій.

В етично-раціональному значенні К.-О.Апель переосмислює і поняття ***демократичної згоди***, як дискурсивного досягнення стратегічного компромісу між індивідуальними та представницькими вольовими рішеннями для створення публічно визнаних норм.

Питання ***нормативності етики відповідальності*** - К.-О.Апель намагається вирішити через ***апріорно існуючу*** до будь-яких конкретних взаємин ***норму моралі***, а тому й – ***апріорну норму відповідальності***.

Визначається ***регулятивний принцип загальнолюдської етики майбутньої відповідальності за колективні дії*** та дається ***імперативна морально-етична настанова*** К.-О.Апеля: люди в умовах технічної цивілізації повинні діяти так, щоб забезпечити виживання людського роду.

По-новому осмислюється питання ***суб'єкту етики відповідальності.*** Згідно К.-О.Апелю, колективна відповідальність передбачає ***раціональну стратегічну взаємодію усіх можливих форм людської відповідальності***. Серед партнерів особистості по стратегічним діям впровадження колективної відповідальності найбільшої важливості у техногенному соціумі набувають ***суб'єкти***

юридично-правової, господарчої, політичної, екологічної й науково-технічної відповідальності. Особливе місце у формуванні солідарної колективної відповідальності відведено ***суб'єктам науково-гуманітарної,*** і зокрема***, філософської відповідальності.***

Відкидаючи звинувачення в прагнення соціального здійснення ідеалу в наданому проекті, К.-О.Апель наголошує ***антиутопічність*** своєї теорії, аналізуючи негативні прояви тоталітарного втілення марксистської теорії, що нав'язували реальності універсальні ідеали, цінності й гасла.

Питання для закріплення:

1. Що таке трансцендентальна прагматика К.-О.Апеля?
2. Що дає підстави звинувачувати концепцію етики колективної солідарної відповідальності людства за власні дії в утопічності?
3. Як К.-О.Апель вирішує проблему суб'єкта відповідальності у порівнянні з Кантом?
4. В чому оригінальність розуміння поняття інтерсуб'єктивності в контексті вчення про комунікативну етику К.-Апеля?
5. В чому полягає трансформація філософії, здійснена К.-О.Апелем?
6. Чим етика дискурсу К.-О.Апеля відрізняється від етики відповідальності Г.Йонаса?
7. Який зміст філософії мови К.-О.Апеля?
8. Що таке апріорі комунікації, реальна та необмежена ідеальна спільноти комунікації?
9. Як можна, згідно теорії К.-О.Апеля, раціонально обґрунтувати етику відповідальності (дискурсу)?
10. В чому, за концепцією К.-О.Апеля, запорука нормативності етичних імперативів?

Теми для написання рефератів:

1. Теорія раціональної аргументації в обґрунтуванні колективної солідарної етики відповідальності К.-ОАпеля.
2. Класичне розуміння раціональності й комунікативно-консенсуальна раціональність К.-О.Апеля.
3. Категоричний імператив І.Канта та моральні імперативи людини технологічної цивілізації. Теорії відповідальності Г.Йонаса й К.-О.Апеля.
4. Розуміння консенсусу в трансцендентальній комунікативній етиці К.-О.Апеля.

5. Трансценденталізм філософії мови та комунікації в етиці дискурсу К.-О.Апеля.
6. Поняття дискурсу в етиці комунікації К.-О.Апеля.
7. Реальна та ідеальна необмежена спільнота комунікації К.-О.Апеля.
8. Комплементарна система мислення технологічної цивілізації та проблеми раціонального нормативного обґрунтування етики відповідальності в роботах К.-О.Апеля.
9. Взаємодія етичного й практичного дискурсів згідно теорії К.-О.Апеля.
10. К.-О.Апель про сутнісну відмінність комунікативно-консенсуальної та інструментально-стратегічної раціональностей в обґрунтуванні етики відповідальності.

Рекомендована література:

1. Апель К.-О. Обґрунтування етики відповідальності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С.46-60.
2. Апель К.-О. Проблема етичної раціональності // Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- С. 60 – 68.
3. Кант И. Метафизика нравов в 2 частях // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, ч.2.- М.: Мысль, 1965.-С.107-305.
4. Кант И. Метафизические начала учения о добродетели // Кант И. Сочинения в 6 томах. Т.4, ч.2.- М.: Мысль, 1965.-С.305-439.
5. Козловський П. Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку //Сучасна зарубіжна філософія . Течії і напрямки. – К.: Ваклер, 1996. – С.213- 295.
6. Нанси Ж.-Л. В ответе за существование // Интенциональность и текстуальность. Философская мысль Франции XX века. – Томск: Водолей, 1998. – С.306-317.
7. Постмодернизм. Энциклопедия.— Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 2001.— 1040с.
8. Рідель М. Свобода і відповідальність // Л.Ситниченко. Першоджерелокомунікативної філософії. – К.: Либідь, 1996.- С. 68 – 84.
9. Сент-Экзюпери А. Планета людей.- Кишинёв: Картя молдовеняскэ, 1974. - 560 с.
10. Л.Ситниченко. Першоджерела комунікативної філософії. - К.: Либідь, 1996.- 176 с.

4. ТЕОРІЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЇ ЮРГЕНА ГАБЕРМАСА

В розділі аналізуються головні компоненти вчення одного з найвідоміших представників філософії постмодерну Юргена Габермаса, а саме теорія етики дискурсу, теорія морального розвитку, теорія мовних актів і теорія комунікативної раціональності. На основі вчення Ю.Габермаса визначається багатоаспектна природа комунікації, що відповідає сучасному рівню розвитку європейської цивілізації.

В резюме надається стисла характеристика основних компонентів комунікативного вчення Юргена Габермаса, розглядається їх специфіка та значення не тільки для розв'язання суто теоретичних питань статусу й буття філософії, але й для визначення основних конструктів духовної практики сучасної культури.

Спираючись на матеріал наданого розділу та використовуючи засвоєний теоретичний матеріал, студент повинен вміти:

- *аналізувати психологічні, лінгвістичні та соціологічні конструкти теорії комунікативної дії Ю.Габермаса;*
- *визначати основні принципи та специфіку комунікативного вчення Ю.Габермаса;*
- *критично оцінювати значення наданого вчення для розвитку філософського дискурсу сучасності;*
- *використовувати основні принципи та правила проведення комунікативного дискурсу у своїй практичній діяльності.*

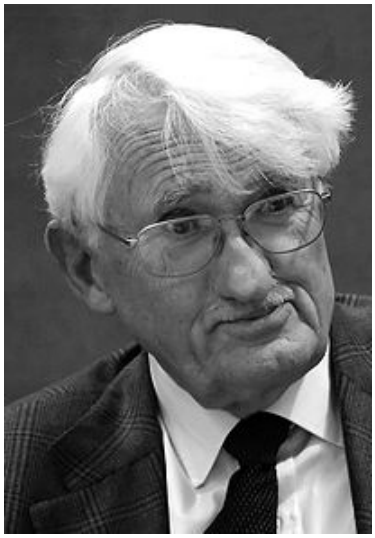

Юрген Габермас (народився 1929 р.) - відомий німецький філософ і соціолог. У 1961-1964 рр. викладав філософію у Гейдельбергзі. З 1964 року - професор університету Франкфурту-на-Майні. З 1971 року - директор Інституту з вивчення життєвих умов науково-технічного світу в м. Штарнберг.

За своїми філософськими поглядами належить до другого покоління теоретиків Франкфуртської школи та є послідовником М.Горкгаймера та Т.Адорно. З початку 60-х років займає поміркована реформістську позицію, прагнучи об'єднати гуманістичні риси традиційного лібералізму з ідеями "організованого" капіталізму та соціальної правової держави. В основі вчення Ю.Габермаса лежить критична теорія Франкфуртської школи, переосмислена у світлі нових реалій капіталістичного суспільства, доповнена ідеями психоаналізу, аналітичної філософії, феноменології й сучасної соціології. Одним з визначних творів Юргена Габермаса є «Теорія комунікативної дії» у двох томах (1981 р).

Основою теорії комунікативної дії Ю.Габермаса є ***синтез філософії й інших споріднених їй реконструктивних наук****.*

Як відзначав Ю.Габермас, «...філософія вступила сьогодні в певну стадію дослідження, коли необхідна колективна організація філософського прогресу у формі міждисциплінарного проекту, в якому ані філософія, ані інші окремі науки не будуть займати привілейоване положення одне до одного»[84]*.*

Російський дослідник Л.П.Кіященко вважає, що формування нових можливостей філософії відбувається там, де «...відбувається її зустріч, з одного боку, з іншими типами наукового розуму (представленому в природознавстві й гуманітарних науках), а з іншого - із ненауковими формами раціонального досвіду...Особливість сьогоднішньої зустрічі філософії з іншими формами розумного освоєння реальності полягає в тому, що вона відбувається в контексті історичного феномену – ***трансдисциплінарності,*** *в основі якого лежать*

[84] Habermas J. Theorie und Praxis.- Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1971. – 384 S.

потужні імпульси, що йдуть із життєво-практичної сфери... »[85]*. Це підтверджує актуальність вчення Ю.Габермаса, який першим у 80 роки 20 століття усвідомив новаторський імпульс, першим втіливши даний принцип у власному комунікативному вченні.*

4.1. Теорія дискурсу Юргена Габермаса

тика дискурсу Юргена Габермаса - один з основних компонентів його теорії дискурсу. Спираючись на теорію дії М.Вебера, Габермас розробив ***таку типологію дій:***

- ***інструментальна дія: орієнтація на успіх;***
- ***стратегічна дія: орієнтація на успіх;***
- ***комунікативна дія: орієнтація на взаєморозуміння.***

Орієнтовану на успіх дію Ю.Габермас називає ***інструментальною***, якщо вона розглядається в якості слідування технічним правилам дії й оцінюється за ступенем втручання в стани або в події. ***Стратегічною*** він називає дію, що розглядається відповідно правилам раціональності та оцінюється з позиції прийняття рішень раціонального контр-гравця. Якщо інструментальні дії інколи пов'язані з соціальними діями, то стратегічні дії завжди є соціальними діями. Останнім Ю.Габермас протиставляє ***комунікативну*** дію, коли суб'єкт координує свої дії прагненням до взаєморозуміння. У комунікативній дії суб'єкти переслідують індивідуальні цілі лише за умови узгодження індивідуальних планів на підставі загального визнання. ***Вищою формою комунікативної дії, на думку філософа, є дискурс.***

Даючи у своїх працях визначення даних понять, Ю.Габермас обґрунтовує ***розходження між «дискурсом» і «комунікативною дією» як двома формами комунікації***. В статті «Комунікативна дія й дискурс» він визначає поняття комунікації, відносячи до нього не тільки мовні вислови, але і дії, вчинки, переживання та їх прояви. При взаємодії людей мовні висловлювання та невимовні прояви завжди пов'язані між собою. Комунікативна дія може здійснюватися під час взаємодії людей і без використання мови. Однак навіть в мовному спілкуванні не завжди відбувається

[85] Киященко Л.П. Опыт философии трансдиплинарности (казус «биоэтика») // Вопросы философии. - 2005. - №8. – С. 105-117.

комунікативна дія. Таким чином, якщо ***комунікативна дія не може відбутисябез обліку немовного контексту, то в дискурсі варто звертати увагу лише на мовні висловлення. Вчинки і стани учасників дискурсу не є його компонентами***. Дискурс покликаний відновлювати взаєморозуміння в процесі комунікативної дії. Взаєморозуміння має на меті побороти ситуацію, виниклу через проблематичність претензій на значимість, які висуваються в процесі комунікативної дії. ***Як вважає Ю.Габермас, «...саме в дискурсі ми намагаємося шляхом обґрунтування знову домогтися угоди, що стала проблематичною у комунікативній дії; в цьому разі я говорю про дискурсивне взаєморозуміння»***[86].

Іншими словами, ***кінцевою метою дискурсу є досягнення консенсусу в комунікативному співтоваристві***. Для того, щоб консенсус був досягнутий, необхідне виконання умов дискурсу всіма його учасниками. ***Перш, ніж сформулювати умови або правила дискурсу, Ю.Габермас пропонує розрізнення аргументації на трьох рівнях***: умови логічного рівня продукту, умови діалектичного рівня процедури й риторичного рівня процесу. ***Для логіко-семантичного рівня він наводить наступні правила:*** 1.1. Жоден з промовців не повинен суперечити сам собі; 1.2. Кожний промовець, котрий застосовує предикат F до предмету „а“, має бути готовим застосувати цей предикат до іншого предмету, схожого з „а” у всіх відношеннях; 1.3. Промовці не повинні використовувати той самий вираз в різних значеннях. На цьому рівні перевага надається логічним і семантичним правилам, які не мають етичного змісту.

На процедурному рівні аргументація постає процесом взаєморозуміння, що регулюється в такий спосіб: пропоненти й опоненти можуть гіпотетично перевірити претензії на значимість, які стали проблематичними. Цей рівень містить прагматичні передумови спеціальної форми інтеракції, необхідні для спільного пошуку істини (наприклад, визнання компетентності й щирості всіх учасників). В якості ***умов процедурного рівня*** Габермас висуває наступні правила: 2.1. Кожний промовець повинен стверджувати лише те, у що вірить сам; 2.2. Той, хто використовує вислів або норму, котрі не є предметом дискусії, повинен навести переконливі аргументи. Деякі з цих правил мають явний етичний

[86] Габермас Ю. Комунікативна дія і дискурс // Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії: Навч. посібник для студ. гуманіст. спец. вищ. навч. закл../ Міжнар. фонд «Відродження». - К.: Либидь, 1996. – С.84-90.

зміст (наприклад, відносини взаємного визнання). Однак ані відносно логіко-семантичного, ані відносно процедурного рівнів не можна говорити як про комунікативний процес. Перший - це логіко-семантичні умови аргументації, другий - прагматичні. І лише на ***риторичному рівні містяться структури мовної ситуації, яку особливим чином захищено від репресій та нерівноправності; вона уявляє найбільш наближену до ідеальних умов форму комунікації.***

Розробляючи поняття «ідеальні умови комунікації», Габермас пропонує такі ***правила дискурсу***: 3.1 Кожний промовець і діючий суб'єкт має право брати участь у дискурсі; 3.2 Кожний має право проблематизувати будь-яке твердження; 3.2 Кожний має право вводити до дискурсу будь-яке твердження; 3.2. Кожний має право виражати свою думку, бажання й потреби; 3.3 Жоден з промовців не повинний піддаватися тиску в процесі використання своїх прав, викладених у пунктах 3.1 і 3.2 Іншими словами, правило 3.1 визначає коло потенційних учасників, включаючи всіх комунікативно компетентних суб'єктів. Правило 3.2 гарантує всім учасникам рівні шанси в аргументації. Правило 3.3 гарантує умови комунікації: як право на універсальний доступ до дискурсу, так і право на рівноправну участь у дискурсі.

Розробляючи поняття дискурсу та його основні правила, Габермас прагне довести, що розуміння, яке мусить скластися в ситуації - не наперед задане й не запрограмоване заздалегідь, воно не здійснюється автоматично. Для позначення процесу досягнення консенсусу Габермас розрізнює низку дискурсів. Зокрема, ***теоретичний дискурс*** - здійснюється на основі когнітивних та інструментальних механізмів; ***практичний дискурс*** – пов'язаний з морально-практичними покладаннями і спирається на визначення правильності й норми дій; ***естетичний дискурс*** у формі естетичної критики, що будується на основі співвіднесеності з ціннісними стандартами; ***дискурс у формі терапевтичної критики***, характеристикою якого є виразність, правдоподібність виразу; ***дискурс самовиразу й самопояснення***, що досягається виразом зрозумілості того, що висловлюється, ґрунтуючись на правильності формування символічних структур.[87]

У статті «Комунікативна дія й дискурс» Габермас пропонує ***тематичну класифікацію дискурсів***: а) дискурс як спосіб комунікативної дії (наприклад, розмова з метою інформації або

[87] Habermas J. Theorie des kommunikativen Handeln. B.I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung - Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981. – 534 S.

організований диспут); б) комунікативна дія, що лише має форму дискурсу (всі форми ідеологічного переконання); в)терапевтичний дискурс, де створення умов для дискурсу відбувається на основі саморефлексії (психоаналітична бесіда між лікарем і пацієнтом); г)нормальний дискурс, який служить обґрунтуванню проблематичних претензій на значимість (наприклад, наукова дискусія); д) нові форми дискурсу (навчання за допомогою дискурсу, замість навчання як способу передачі інструкцій, Гумбольдівська модель вільної семінарської дискусії).

4.2. Етика дискурсу Юргена Габермаса

еорія дискурсу Ю.Габермаса ґрунтується на концепції етики дискурсу, представленій у серії статей, написаних в ході розширення теорії комунікативної дії, відштовхуючись від кантівського критичного розуміння автономного розуму.

У розробці принципів етики дискурсу Габермас виходить з того, що будь-яка форма етики, ґрунтуючись на уявленнях та способі життя розумних людей та створюючи ідеал добропорядної й доброчесної людини, не в змозі сформулювати критичну точку зору щодо існуючих культурних форм. Цю проблему має побороти ***формалістська етика***, що намагається ввести принцип неупередженості, який дозволяє займати критичну позицію відносно існуючих норм. Така «моральна точка зору» експлікується Габермасом за допомогою певного методу, а саме - ***шляхом дискурсивного волевияву.***

Спроба обґрунтувати етику у формі моральної аргументації, на думку Габермаса, може мати успіх у тому випадку, коли між установленими логікою моральних суджень критеріями значимості й вирішенням моральних проблем у життєвому світі буде деяка відповідність. Для Габермаса, як і для Канта, правильні дії засновані на істині. Теорія аргументацій у сфері моральних суджень може бути реалізованою тільки в сфері практичного дискурсу. Адже всі дослідження логіки моральної аргументації призводять до ***необхідності введення морального принципу***, що в якості правила аргументації відіграє роль, еквівалентну принципу індукції в науково-пізнавальному дискурсі.

Намагаючись розробити подібний моральний принцип, Ю.Габермас ґрунтується на основних принципах, з яких випливає

така ідея***: «Всі когнітивні етики мають у своїй основі ті принципи, що містяться у категоричному імперативі Канта»***[88]. Але, взявши за основу етики дискурсу «категоричний імператив» Канта, Габермас бачить необхідним його змістовно переформулювати : «Замість того, щоб нав'язувати іншим основний принцип, який я вважаю загальним законом, я повинен представити мій принцип на загальну перевірку його претензії на універсальність всім іншим учасникам дискурсу» [89]. ***У дискурсивній етиці місце категоричного імперативу займає процедура моральної аргументації***. Вона встановлює принцип, що лише ті норми можуть претендувати на значимість, які отримують схвалення всіх можливих учасників практичного дискурсу. Норми, які мають силу, наслідки й побічні дії, що випливають із загального їх дотримання за умови задоволення інтересів кожного, повинні бути прийнятними для усіх без винятку.

Основними принципами етики дискурсу, поряд із принципами когнітивізму, універсалізму й формалізму, Габермас називає принципи справедливості й солідарності. У своїй роботі «Справедливість і солідарність» він пише: «Ми є тими, хто ми є, за допомогою відношень з іншими. Тому наша морально виправдана мета повинна неминуче бути суспільною метою, як за змістом, так і за формою. Солідарність обумовлює універсальність моральних суджень і є підставою для твердження, що думка всіх є загальною думкою, тобто, кожний, хто тверезо оцінює ситуацію, може очікувати морально виправданої мети»[90]. Виходячи з цього, Габермас робить висновок: обов'язковий характер норм полягає в тому, що вони втілюють собою загальні інтереси і шляхом дотримання цих інтересів одночасно здійснюється автономія та благополуччя кожного й благополуччя суспільного колективу. Отже, ***загальний інтерес - це не тільки інтерес спільності, але і дотримання інтересів кожного без порушення інтеграції інтерсуб'єктивно розподіленого життєвого світу.*** У розробці поняття інтерсуб'єктивності Ю.Габермас використовує також принципи суб'єктивності, сформульовані Гегелем. А саме - індивідуалізм або визнання різноманітності у модернрому світі; право на критику або обґрунтованість претензій; автономія дій або визнання відповідальності за свої дії.

[88] Habermas J. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983. – 207 S.
[89] Habermas J. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983. – 207 S.
[90] Habermas J. Gerechtigkeit und Solidarität. Eine Stellungnahme zur Diskussion über «Stufe 6» // W.Edelstein, G.Nunner-Winkler (Hrsg.), 1986. - S.291-320.

Завдяки тому, що етика дискурсу походить не від окремих індивідів, які дбають лише про свої інтереси незалежно одне від одного, а з парадигми інтерсуб'єктивності, долаються межі договірної етичної моделі, що замінюється ідеєю інтерсуб'єктивного волевияву всередині спільного життєвого світу. У дискурсі генерується ця зміна перспективи. Кожний здатний поставити себе на місце іншого, визнавши правомірність його інтересів. Це призводить до вирішення конфлікту дії, що одержує загальне схвалення. Дискурс не можна розуміти як раціональну угоду автономних суб'єктів, тому що ідеал загальної солідарності ставиться поруч з ідеєю рівних прав кожного. Ю.Габермас стверджує: «***Метод дискурсивного волевиявлення враховує внутрішній взаємозв'язок обох аспектів - автономії індивідів та їх належностей до інтерсуб'єктивно розподіленого життєвого світу. Рівні права індивідів та визнання їх особистого достоїнства гарантуються взаємозв'язком міжособистісних відносин і взаємним визнанням***»[91]. Одночасно з розробкою принципів справедливості й солідарності, Габермаса цікавить питання: як етика дискурсу співвідноситься з принципами добропорядного життя?

Філософ формулює тезу, що ***етика дискурсу є «формалістською» та «деонтологічною»*** етикою. Етика дискурсу формалістська, бо основний принцип етики дискурсу не дає певних орієнтацій дії. Не чітко сформульовані, метафізично або утилітарно обґрунтовані цілі конституюють моральність, а не обов'язковість дії відповідно до принципу універсалізму. Формалістською етика дискурсу буде доти, поки для вирішення морально-практичних питань вона не запропонує певну процедуру. Ю.Габермас дає таке ***визначення формалістської етики***: «Вона не дає змістовних орієнтацій, а лише метод: практичний дискурс. Однак він не є методом для створення справедливих норм, а методом для перевірки дієвості пропонованих і гіпотетично правильних норм»[92]. Однак формулювання формального принципу для обґрунтування матеріальних норм не означає, що етика дискурсу абстрагується від усякого змісту. Вона піднімає питання про те, що повинно бути обов'язковим для практичних дискурсів. У практичному дискурсі не створюється жодних норм - певні норми перевіряються на їх легітимність.

---

[91] Habermas J. Moralität und Sittlichkeit Treffen Hegels Einwände gegen Kant auch auf die Diskursethik zu? // Kuhlmann (Hrsg), 1986. - S. 16-37.

[92] Habermas J. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983. – 207 S.

Визначення етики дискурсу як «деонтологічної» призводить до висновку, що вона спеціалізується, в першу чергу, на питаннях справедливості. В якості універсалістської етики вона формулює загальний критерій справедливості, що містить обмеження, з якими повинен рахуватися конкуруючий принцип добропорядного життя. Габермас стверджує: теорія моралі може обґрунтувати лише ***основний принцип універсалізму - формально-деонтологичний принцип,*** всі інші принципи повинні залежати від реального дискурсу. Етика дискурсу дає критерій для створення нормативної інфраструктури суспільства або, як говорить Габермас, критерій для визначення структурних аспектів добропорядного життя, які серед загальних принципів комунікативного співтовариства відмежовуються від конкретної тотальності особливих життєвих форм. Тільки таке суспільство, на думку Габермаса, може вважатися справедливим, чия нормативна інфраструктура дозволяє використати дискурсивний принцип справедливості, охоплюючи фундаментальні права кожної людини й ідею інституціонального порядку, що дає можливість дотримання прав кожного індивіда. На підставі цього можна зробити висновок, що етика дискурсу Габермаса розширює межі деонтологічної етики в напрямку телеологічної етики.

Дослідження розширеного поняття справедливості в етиці дискурсу приводить до декотрого подолання протиріччя між формальною й матеріальною або деонтологічною і телеологічної етиками. Тому ***етику дискурсу можна розглядати синтезом кантівської й аристотелівської етики***. Німецький філософ П.Ульріх так характеризує етику дискурсу: «Еволюційне мислення Аристотеля, який розмірковує про доцільний і гарний устрій майбутнього життя, але залишається некритичним, з'єднується із критичною думкою Канта, який порушує питання про етичні зобов'язання автономного індивіда, але не вказує еволюційного шляху для досягнення гідної форми громадського життя» [93].

Таким чином, на основі аналізу основних принципів етики дискурсу Ю.Габермаса можна зробити висновок: ***етика дискурсу створює передумови для раціонального формування інституціональних компонентів, тобто, нормативної інфраструктури суспільства.*** Вона розробляє не тільки формально-деонтологічний критерій легітимності, але й здійснює постановку мети, прагнути якої повинні всі. «Розумною» є така інфраструктура суспільства, коли всі нормативні конфлікти інтересів вирішуються в практичному дискурсі. Критерієм

[93] Ulrich P. Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschrittsperspektiven der modernen Industriegesellschaft.

легітимності норми є здатність до консенсусу й урахування наслідків дії всіма учасниками. Тому ***«розумним» може вважатися лише суспільство, в якому незалежність окремого індивіда підтримується всім солідарним співтовариством.***

На противагу монологічному категоричному імперативу Канта, Габермас закликає до множинного суб'єкту і намагається зробити можливими моральну аргументацію й угоду. Відмовляючись від монологічної кантівської моральної теорії, що розглядає раціональну поведінку ізольованого суб'єкту, ***Габермас сподівається на обґрунтування когнітивного підходу до етики на основі консенсусу, де раціональний консенсус замінює категоричний імператив. Консенсус для Габермаса - основа його концепції етики дискурсу.***

Однією з основних умов досягнення консенсусу є наявність у суб'єктів комунікації таких якостей, як ***«комунікативна компетентність», «зрілість», «повага», «взаємоповага». Комунікативна компетентність*** визначається людською здатністю оперувати універсальними нормами, які конституюють діалог, тобто умінням користуватися правилами, згідно яким здійснюються мовні акти та за допомогою яких можна досягти взаєморозуміння. Як підкреслює Ю.Габермас, використання виразу «комунікативна компетентність» припускає, що здатності соціально діючого суб'єкту можна досліджувати з універсальної точки зору. Вона не залежить від певних культур компетентності, так само як і нормальні мовні й пізнавальні здатності. Комунікативну компетентність варто розглядати як антропологічну інстанцію совісті стосовно норм комунікативної етики, обов'язково представлених у діалозі. Тому ***комунікативна компетентність уявляє комунікативно-етичну компетентність.*** У цьому понятті простежується зв'язок теорії етики дискурсу Габермаса з морально-етичною теорією Канта.

Концепція комунікативної компетенції є подальшим розвитком кантівської концепції повноліття або зрілості суб'єкту. Поняття зрілості Канта вказує на автономію совісті передумовою практичного розуму. Бути повнолітнім, на думку Канта, означає мати здатність діяти відповідно до свого власного розуму, окрім впливу з боку інших суб'єктів. Однак у Канта це поняття монологічно. Габермас розширює дане поняття, вводячи у теорію етики дискурсу принципи автономності й універсальності: « … структура комунікації виключає будь-який вихідний ззовні або зсередини примус, що впливає на процес розуміння, окрім

кращого аргументу, і нейтралізує всі мотиви, окрім спільного пошуку істини»[94].

У комунікативній теорії Ю.Габермаса поняття «комунікативної компетенції» відбиває здатність аргументованого досягнення згоди. ***Комунікативно зрілим суб'єктом*** Габермас вважає такого діючого суб'єкта, що: а) може інтенційно повідомляти й відповідно розуміти прагматичний зміст міжособистісних відносин (які можна вербалізувати у мовних актах); б) може інтенційно повідомляти й відповідно розуміти значення і зміст об'єктивованих у пропозиціях висловів; в) не ставить під сумнів претензії на значимість тих тверджень, які перебувають у процесі комунікації; г) може визнавати претензії на значимість кожної норми дії, що виникає залежно від обставин.

З цього визначення ми бачимо, що ***поняття комунікативної компетенції виступає основою етичного принципу взаємності, передбачаючи відношення до іншого учасника комунікативного процесу, як до реально зрілої й комунікативно компетентної особистості та, відповідно, спричиняє повагу до нього.*** Взаємоповага є тим комунікативним середовищем, у якій можлива реалізація моральних принципів. Поняття зрілості й взаємоповаги становлять основу етичної моделі згоди, що має на увазі введення нормативною умовою консенсусу критерій здатності його досягнення для всіх можливих комунікативно компетентних учасників дискурсу (а не тільки для актуальних учасників конфлікту, що намагаються врегулювати свої інтереси).

Для досягнення консенсусу сучасне суспільство має, на думку Ю.Габермаса, базуватися на методах універсалістської етики справедливості, яку характеризує ліберальний підхід до прав людини, відповідно чому всі індивіди повинні розглядатися рівними, незалежно від їх етнічної, національної, расової, статевої або класової належності. До ближнього варто ставитися з почуттям відповідальності, тому що з цього починається власне людське. Лише при дотриманні цих принципів можливий процес непорушеної комунікації або інтеракції, основним принципом якої є інтерсуб'єктивність. Умова дотримання даних принципів - комунікативна компетентність суб'єктів і певний рівень розвитку моральної свідомості. У зв'язку з цим, ґрунтуючись на когнітивних принципах теорії розвитку здатності морального судження

[94] Habermas J. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983. – 207 S.

Л.Кольберга, Ю.Габермас доповнює останні типологією дій з метою обґрунтування теорії етики дискурсу.

4.3. Психологічні концепти теорії етики дискурсу Юргена Габермаса

Як відзначав Ю.Габермас, «теорія Кольберга є прикладом своєрідного поєднання раціональної реконструкції моральних інтуїцій (філософія) і емпіричного аналізу морального розвитку (психологія)»[95]. Характеристика Л.Кольбергом постконвенційних щаблів моральної свідомості, одержаних шляхом емпіричного розгляду моральних дилем, вказує, що властиве постконвенційному рівню орієнтування на абстрактні принципи відповідає основним положенням етики дискурсу, згідно яким легітимними можуть вважатися лише універсальні норми.

Використовуючи емпіричну ступеневу теорію моралі Кольберга, Габермас намагається остаточно вирішити проблему обґрунтування етики дискурсу. У цьому зв'язку Габермас окреслює наступні проблеми. Насамперед варто визначити статут початкового етапу морального розвитку, з'ясувавши, чому постконвенційний рівень судження може розглядатися оптимальним? Окрім того, поняття «конструктивного вчення» повинно використовуватися для визначення розходження між щаблями розвитку моральної свідомості як результат навчального процесу. І, нарешті, модель ієрархії моральних щаблів вимагає визначення причини розвитку моральної здатності судження, тобто обґрунтування тези про логіку й послідовність морального розвитку.

На думку Ю.Габермаса, Л.Кольберг лише частково вирішує це завдання. Тому він доповнює теорію Кольберга теорією комунікативної дії, розвиваючи поняття «конструктивного навчання» і взаємозв'язок між комунікативною дією й моральним судженням.

Найважливішими навчальними механізмами в теорії «конструктивного навчання» в інтерпретації Ю.Габермаса

[95] Habermas J. Moralbewußtsein und kommunikatives Handeln - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1983. – 207 S.

є: ***а) переведення досвіду спілкування із зовнішнім світом у внутрішні структури***. При цьому правила маніпуляційного оволодіння предметами переходять у внутрішнє середовище й призводять до зміни когнітивних структур; ***б) не менш важливу роль для процесу розвитку має досвід спілкування із соціальним світом.*** Отриманий у процесі взаєморозуміння інтерактивний досвід має велике значення для реструктуризації соціокогнітивних структур і завдяки цьому для розвитку здатності морального судження. Для узагальнення поняття «конструктивного навчання» Ю.Габермасом використовує поняття «комунікативної дії», яким охоплює обидва механізми навчання. Звідси «навчальні процеси» можуть розглядатися як певна форма комунікативної дії: вони здійснюються в основному в формі аргументації. Рішення конфліктів у межах комунікативної дії робить можливими навчальні процеси прогресивного пізнання об'єктивного й соціального світів. Якщо партнери з комунікативної дії намагаються аргументовано вирішувати проблеми, то здійснюються індивідуальні процеси навчання. Структури, які лежать в основі здатності морального судження, розглядаються при цьому в плані творчої реорганізації наявних соціокогнітивних структур, які утворюються в процесі комунікативного рішення проблем інтерактивного координування дій.

Аналізуючи теорію розвитку соціальних перспектив Л.Кольберга, Габермас критикує його за змішування опису соціо-когнітивних умов для моральних суджень із самими структурами цих суджень, адже він інтерпретує структуру соціальних перспектив за допомогою моральних категорій. На відміну від Кольберга, Габермас намагається знайти взаємозв'язок щаблів морального розвитку із щаблями дій, вводячи поняття «комунікативної дії». Воно є відправним моментом для теорії щаблів інтеракції Ю.Габермаса, пов’язаною з теорією морального розвитку Л.Кольберга. ***Габермас виділяє різні щаблі інтеракції та дій за двома ознаками:***

- перспективне сприймання ситуації дії (характерне для теорії морального розвитку Л.Кольберга);

- специфічний для кожного рівня розвиток комунікативної компетенції, що визначається перспективою промовця й перспективою навколишнього світу.

У цьому випадку ***характеристика типу дії здійснюється за допомогою трьох вимірів: соціальної перспективи, перспективи навколишнього світу й перспективи промовця.*** Результатом розвитку перспективи промовця є система особистих займенників, а перспективи навколишнього світу - розрізнення

між суб'єктивним, об'єктивним і соціальним світами. **Виходячи з цього, Габермас розподіляє дії на три типи: інтеракція, заснована на власному інтересі, інтеракція на основі норм і дискурс**. Ці три типи дій Габермас розташовує в певній логічній послідовності, виходячи з того, що інтегровані в інтеракціях перспективи можна розподілити відповідно до логіки розвитку.

Отже, Ю.Габермас намагається розвинути теорію ступеневого розвитку моралі Л.Кольберга від перспективи навколишнього світу й промовця через соціальну перспективу до щаблів інтеракції. Цим він прагне досягти дійсного обґрунтування логічної послідовності щаблів морального розвитку. Оскільки типи інтеракциії відповідають логіці розвитку морального судження, а істотні ознаки морального судження відбиваються в структурі типів дій. Але взаємозв'язок між щаблями морального розвитку й типами дій не повинні, на думку Ю.Габермаса, створюватися штучно, як у Л.Кольберга, шляхом інтерпретації типів дій за допомогою моральних категорій. ***Доповнюючи типологію розвитку морального судження Л.Кольберга, Ю.Габермас розробляє наступну класифікацію рівнів інтеракцій:***

- ***Доконвенціональний рівень: здійснювана символічно інтеракція, заснована на впливі авторитету або власних інтересів.***

На цьому рівні мова й дія обмежені. Хоча діючі суб'єкти можуть використовувати й розуміти символи, вони не можуть здійснювати координування дій, адже структуру перспектив не розроблено в її трьох вимірах. На цьому рівні мораль існує як безпосередня «конкретна обопільність». Тут моральні подання ґрунтуються на наказах і слухняності або на симетричності компенсацій, а у випадку конфлікту - на авторитарності чи зовнішніх впливах.

- ***Конвенціональний рівень: рольова дія й інтеракція, заснована на нормах.***

З розвитком пропозиційної мови учасники дії можуть зрозуміти свою роль у ситуації дії. Це стає можливим завдяки розвитку перспектив промовця й зовнішнього світу. Суб'єкти дії можуть тепер координувати свої перспективи учасника й спостерігача; вони здатні осягнути власні перспективи дії з позиції третьої особи (зовнішнього спостерігача). З розвитком перспективи спостерігача, діюча особа може прийняти позицію «узагальненого іншого» і суспільства. Завдяки цьому на даному щаблі розвивається поняття соціального світу в смислі системи норм і ролей. Йому відповідає тип рольової дії або інтеракція, заснована на нормах. На цьому рівні формується система

перспективи промовця і, разом з цим, здатність рефлексії учасника інтеракції. Одночасно розвивається поняття соціального світу. Але на цьому рівні перспективи промовця й соціального світу ще не взаємозалежні. Це означає, що хоча й існує поняття соціального світу та сформована здатність рефлексії, але ця здатність ще не використана в масштабі соціального світу і не проблематизується в ньому. Тому на даному рівні мораль інтерпретується в сенсі «конкретної моральності». Як стверджує Ю.Габермас, із створенням соціального світу й переходом до інтеракції, заснованої на нормах, всі соціальні відносини зберегли імпліцитний моральний характер. Золотим правилом і основою для слухняності є етичні імперативи, які відбивають соціальні ролі й норми для запобігання морального конфлікту.

• ***Постконвенціональний рівень: дискурс.***

На третьому рівні інтеракція, заснована на нормах, стає аргументованою мовою або дискурсом. Тепер більше не йдеться про дії у ракурсі заданих норм; норми розглядаються як гіпотези. Їх правомірність може стверджуватися на підставі принципів. Причиною для цього є зміна структури перспективи, що стає складнішою з переходом до постконвенціонального типу дії - дискурсу. Для конвенціонального рівня характерне поняття соціального світу і здатність суб'єкта при здійсненні дії ставити себе не тільки в позицію учасника, але і в позицію спостерігача. Передумовою для цього виступає інтеграція перспектив промовця й соціального світу, завдяки чому створені на конвенціональному рівні поняття соціального світу здобувають свою значимість. Коли перспективи промовця, що створюють умови для розвитку здатності аргументації, з'єднуються з перспективами соціального світу, кожний вислів про щось у світі обмежується можливістю заперечення його істинності. Ю.Габермас відзначає, що фактична наявність успадкованих норм поділяється, з одного боку, на соціальні факти, з іншого боку, на норми. Вони втратили свою очевидність у зв'язку із зміною життєвого світу й повинні знаходити підтвердження у світлі принципів. Таким чином, з неминучої моралізації соціального світу випливає те, що на рівні дискурсу мораль орієнтовано на абстрактні подання справедливості та, в остаточному підсумку, на заснований на нормах дискурс.

Взаємозв'язок між щаблями інтеракції та моральною свідомістю Габермас намагається обґрунтувати, виходячи з «принципу обопільності», характерного для різних типів інтеракції. Це обґрунтування логічної реконструкції щаблів

морального розвитку ґрунтується на тезі, яка випливає із структури орієнтованої на взаєморозуміння дії. Комунікативна дія відрізняється від інших типів дій, в першу чергу тим, що вона є дією, орієнтованою на взаєморозуміння. Основною умовою взаєморозуміння є взаємна згода учасників комунікації як автономних суб'єктів, здатних мати судження. Інакше кажучи, це - принцип взаємності або обопільності, який Ю.Габермас намагається пов'язати із щаблями моралі.

Для більш докладного визначення принципу обопільності Габермас виходить з різних рівнів дій (конкретні дії, рольова дія, дискурс), яким відповідають певні вимоги обопільності. На рівні конкретних дій є повна обопільність (природна взаємність дій, заснованих на інтересі) і неповна взаємність (дія, заснована на авторитарності). Рівень інтеракцій, заснованих на нормах, характеризується за допомогою неповної взаємності (наприклад, вчитель-учень). В той час, як на рівні дискурсу обов'язково присутня повна обопільність. Залежно від певного рівня дії та відповідної вимоги взаємності, Ю.Габермас розрізняє певні форми принципу обопільності, які відповідають характерним для кожного щабля поданням про справедливість.

За думкою Ю.Габермаса, для ***доконвенціонального рівня характерна орієнтація на конкретні дії та їх наслідки. На конвенціональному рівні для орієнтації дій характерні вже не конкретні дії, а системи норм і посилань.*** На цьому рівні вимога обопільності в кожному разі асиметрична, бо кожний протистоїть очікуванням групи або суспільства. У цьому випадку скасовується первісна мораль взаємності за допомогою орієнтації на обов'язкові норми.

На постконвенціональному рівні очікується співвіднесення контексту дії групи або нації з усім людством як співтовариством рівноправних, автономних суб'єктів дії. Завдяки цьому вимога обопільності знову стає симетричною і досягається реконструкція простого принципу взаємності на більш високому щаблі.

Таким чином, розвиваючи і трансформуючи у своєму вченні теорію ступеневого розвитку морального судження Л.Кольберга, Ю.Габермас вводить дискурс вищим щаблем морального розвитку людини. Важливим досягненням Габермаса є також визначення взаємин між щаблями морального розвитку, типами інтеракцій і соціальними перспективами учасників інтеракції. Визначаючи моральну свідомість як здатність використання інтерактивної компетенції для свідомого рішення моральних конфліктів, Габермас проводить теорію ступеневого розвитку моралі Кольберга

через соціальну перспективу до щаблів інтеракції. Цим досягає дійсного обґрунтування логічної послідовності щаблів морального розвитку й обґрунтовує взаємозв'язок між щаблями морального розвитку і типами дій. Важливим елементом теорії морального розвитку Габермас визначає принцип взаємності або обопільності, пов'язуючи його з розвитком моралі.

У розробці теорії морального розвитку Габермас спирається на такі основні принципи модерної філософії, як універсалізм, когнітивізм, суб'єктивність і раціональність.

Концепція морального розвитку Ю.Габермаса тісно пов'язана з його поняттям розвитку мовної здатності суб'єктів та теорією мовних актів.

4.4. Філософсько-лінгвістичні дослідження Юргена Габермаса

Розробляючи свою теорію дій, Ю.Габермас спирається на лінгвістичні дослідження Дж.Остіна й Дж.Сьорля, особливо на їх теорію мовних актів. Теорія мовних актів здобуває особливе значення для теорії комунікативної дії Ю.Габермаса у зв'язку з тим, що ***вищою формою комунікативної дії*** філософ вважає ***дискурс***, покликаний відновлювати взаєморозуміння, порушене в процесі комунікації. Характерною ж рисою дискурсу, на відміну від комунікативної дії, є те, що в ньому припускаються лише мовні вирази. Дії та експресія учасників, хоча й супроводжують дискурс, не є його складовими.

В основі класифікації дій Ю.Габермаса - розрізнення стратегічної й комунікативної дій. Визначаючи їх основними типами дій, філософ виходить з того, що конкретні дії можна класифікувати з погляду орієнтації на успіх або взаєморозуміння. ***Поняттями «стратегічна» і «комунікативна» дія Габермас позначає не тільки два аналітичних аспекти, на підставі яких та ж сама дія може розглядатися взаємодією цілераціонально діючих суб'єктів, але і процес взаєморозуміння між суб'єктами життєвого світу.*** Соціальні дії переважно відрізняються тим, яку позицію займають учасники дій - орієнтовану на успіх чи взаєморозуміння. Прагнучи пояснити, що мається на увазі під «орієнтацією на взаєморозуміння», Габермас аналізує ***поняття «взаєморозуміння»***. Він підкреслює: йдеться не про предикати,

які спостерігач використовує, здійснюючи опис процесу взаєморозуміння. А про теоретичне знання комунікативно компетентних суб'єктів, які самі розрізнюють, коли вони впливають на інших, а коли приходять з ними до взаєморозуміння. Також вони знають, коли спроби взаєморозуміння скінчуються невдачею.

На підставі цих міркувань Ю.Габермас робить висновок: ***взаєморозуміння є процесом єднання суб'єктів, що говорять та діють***. Але проаналізувати його, на думку філософа, неможливо, не звертаючись до структури мови. Взаєморозуміння обов'язково присутнє в людській мові. Однак мова та взаєморозуміння не співвідносяться як засіб і ціль. Концепції мови і взаєморозуміння взаємозалежні. Тому формально-прагматичні ознаки орієнтованої на взаєморозуміння дії можна аналізувати на основі дослідження позицій учасників комунікації, з яких один, у найпростішому випадку, робить мовний акт, а інший - займає позитивну чи негативну позицію стосовно висловленого.

У своїй теорії Ю.Габермас спирається на концепцію Дж.Остіна, а саме на його ***розрізнення іллокутивних і перлокутивних актів***. ***Перше розрізнення*** полягає в тому, що за допомогою іллокутивного акту промовець дає зрозуміти - те, що він говорить, має розумітися як вітання, наказ, попередження, пояснення тощо. Комунікативний ефект тут обмежується тим, що слухач повинен зрозуміти зміст мовної дії. На відміну від цього, перлокутивна мета промовця не виходить з мовного акту і може бути визначеною лише за допомогою інтенції діючого.

Друге розрізняння полягає в тому, що на підставі опису іллокутивного акту можна вивести умови досягнення відповідного іллокутивного успіху промовця. Але не можна вивести умови перлокутивного успіху, якого промовець хоче домогтися в процесі здійснення мовного акту. В перлокутивному акті успіх не залежить від значення висловленого і від безпосереднього розуміння адресата. Отже, опис перлокутивного ефекту мусить бути пов'язаним з певною телеологічною дією, що виходить за межі мовної дії.

Але структури мовної комунікації не повинні зводитися до структур доцільності. Орієнтована на успіх телеологічна дія не конституює процес взаєморозуміння. Як відзначає Ю.Габермас, те, що ми розуміємо під взаєморозумінням, має тлумачитися лише за допомогою іллокутивних актів. Здійснювана в мовному акті спроба досягнення взаєморозуміння буде успішною лише у випадку досягнення ***іллокутивної мети промовця***.

Перлокутивні ефекти, як наслідок телеологічних дій, можна описати певними станами у світі, досягнутими шляхом інтервенції в світ. ***Іллокутивні успіхи***, на відміну від цього, досягаються на рівні міжособистісних відносин, де учасники комунікації намагаються досягти взаєморозуміння. Іллокутивні успіхи здійснюються всередині життєвого світу, до якого належать учасники комунікації та на тлі якого відбувається процес взаєморозуміння.

Таким видом інтеракції, в якому всі учасники погоджують один з одним індивідуальні цілі дій та на підставі цього без жодних застережень досягають іллокутивної мети, Ю.Габермас називає комунікативну дію.

Протиставляючи іллокутивні й перлокутивні акти, Габермас намагається довести, що, хоча мовні дії й можуть здійснюватися стратегічно, однак вони не мають конститутивного значення для комунікативної дії. Комунікативна дія, на відміну від стратегічної, характеризується тим, що всі учасники беззастережно переслідують іллокутивні цілі для досягнення згоди, яка є основою взаємного координування індивідуально переслідуваних цілей дій. Ю.Габермас намагається також з'ясувати, на яких комунікативних умовах можна досягти згоди в функції координування дій. Моделлю, на яку він орієнтується, є елементарні пари висловів, що складаються з мовного акту промовця і реакції слухача. Іллокутивний успіх мовного акту можливий у випадку, коли одночасно виникають міжособистісні взаємини промовця і слухача, що врегульовують ігральний простір дій та інтерактивні результати.

Усвідомлення мовної ситуації та її структури стає для Габермаса законом розвитку прагматичної ситуації. Він стверджує, що загальні структури можливих мовних ситуацій можуть відтворюватися за допомогою мовних актів. Вивченням зазначених «загальних структур» займається ***універсальна прагматика***. Вона відрізняється від емпіричної прагматики, яка має справу з контекстами більш-менш визначених ситуацій, в які включено також і немовні елементи (психологія промовця, його знання, навички тощо). На думку Габермаса, ***емпірична прагматика*** - в науковому відношенні як теорія комунікації - носить прикладний характер. Саме загальні структури можливих мовних ситуацій є предметом запропонованої Габермасом теорії комунікативної компетенції як загальної теорії суспільства. Особливістю загальних структур є, з одного боку, їх залежність від мови, з іншого боку - розбіжність з мовними висловами, які

виникають завдяки лінгвістичній компетенції, оскільки слугують прагматичному утворенню цих висловів.

До загальних структур мовних ситуацій у мовній діяльності Габермас відносить класи мовних висловів, названі ним ***«прагматичними універсаліями»***. Габермас нараховує ***п'ять класів прагматичних універсалій***: 1) особисті займенники; 2) вступні слова й обіги; 3) вислови, що вказують на час і місце; 4) перформативні (мовою застосовані) дієслова; 5) інтенційні й модальні дієслова. Саме вони виражають загальні структури мовних ситуацій. Як відзначає Ю.Габермас, «безвідносно до цих універсалій ми зовсім не можемо тлумачити елементи можливої мови, що постійно виникають: насамперед самі вислови, міжособистісні зв'язки, які народжуються між промовцями й слухачами разом і, нарешті, речі, про які йдеться між промовцями й слухачами»[96].

Необхідність такого поглибленого вивчення мовних актів викликана, на думку Габермаса, тим, що вони слугують дослідженню тих фундаментальних відмінностей, якими індивід мусить володіти для здійснення акту комунікації. В філософії ці відмінності визначаються як ілюзія й дійсність, сутність і явище, суще й належне. Сфера спілкування, як вважає Ю.Габермас, є джерелом виникнення цих відмінностей і поширення на інші сфери відносин. Ані мовознавству, ані аналітичній філософії не вдалося досі скласти систему мовних актів; однак оскільки мовні акти можуть бути віднесені до прагматичних універсалій, лексична розмаїтість мовних актів в різних мовах має пояснюватися універсальною загальноприйнятою класифікацією.

Беручи за основу власної класифікації мовних актів класифікацію Дж.Сьорля, Ю.Габермас вважає, що труднощів останньої можна уникнути. Це можливо, виходячи з того, що іллокутивні цілі мовних дій досяжні шляхом інтерсуб'єктивного визнання претензій на значимість, якщо ввести як щирі претензії на значимість нормативну правильність і суб'єктивну істинність та інтегрувати їх у взаєминах «актор - світ». На думку Габермаса, взаєморозуміння здійснюється одночасно на трьох рівнях, які нескладно визначити. Якщо врахувати, що промовець під час комунікативної дії обирає зрозумілий мовний вираз тільки для того, щоб досягти взаєморозуміння із слухачем відносно чогось у

[96] Habermas J., Luhmann N. Was leistet die Systemforschung. Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie? - Frankfurt am Main, 1971. – 405 S.

світі та щоб зробити себе зрозумілим. ***Комунікативні цілі промовця*** Габермас визначає в такий спосіб:

а) здійснення правильної дії, коли між ним і слухачем виникли легітимно визнані міжособистісні взаємовідносини;

б) здійснення щирого вислову, завдяки якому слухач сприняв і поділив знання промовця;

с) правдивий вираз думок, намірів, почуттів, бажань тощо, з метою виникнення довіри до висловленого.

Виходячи з цього, Ю.Габермас стверджує: «Якщо слухач відхиляє мовний акт як неправильний, неістинний або недостовірний, він виражає цим, що вислів не відповідає або легітимним для нашого світу міжособистісним взаєминам, або існуючим обставинам, чи будь-якому світу суб'єктивних переживань»[97].

На підставі даних міркувань Габермас розробляє ***класифікацію мовних актів:***

- ***імперативи***, за допомогою яких промовець прагне досягти бажаного стану в об'єктивному світі, намагаючись спонукати партнера до відтворення цього стану. Імперативи можуть бути відхилені з огляду на умови успіху. Відхилення імперативу ґрунтується не на критиці, а на прояві волі. Однак, хоча Габермас і виділяє імперативи окремим класом мовних дій, він не відносить їх до мовних актів у комунікативній дії. Оскільки імперативи відповідають перлокутивним актам, він не враховує їх у розробці теорії комунікативної дії;
- ***констативи***, за допомогою яких промовець посилається на щось в об'єктивному світі, передаючи будь-яку обставину справ. Заперечення такого висловлення означає: партнер відкидає висунуту промовцем претензію на істинність;
- ***регулятиви***, за допомогою яких промовець посилається на щось у загальному соціальному світі, створюючи легітимно визнане міжособистісне відношення. Заперечення такого вислову означає, що партнер заперечує висунуту промовцем претензію на нормативну правильність своєї дії;
- ***експресиви***, за допомогою яких промовець посилається на дещо у своєму суб'єктивному світі, розкриваючи іншим власне, доступне лише йому переживання. Заперечення такого вислову означає, що партнер бере під сумнів висунуту промовцем претензію на вірогідність самопрезентації;

[97] Habermas J. Theorie des kommunikativen Handeln. B.I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung - Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981. – 534 S.

• ***комунікативи***, які можна віднести до класу регулятивів, що слугують організації мови, її тематизації, розподілу ролей у розмові, регулюванню послідовності в розмові тощо. Ю.Габермас рекомендує розглядати комунікативи окремим класом і характеризувати їх відповідно до рефлексії на комунікативний процес. Адже вони - умова успіху будь-якої комунікації, хоча й не виражають жодної претензії на значимість;

• ***оперативи***, тобто мовні дії, які позначають використання конструктивних правил (логіки, граматики, математики тощо). Оперативи мають перформативний, а не комунікативний характер. Тому вони, як імперативи, не є конститутивними для комунікативної дії.

Дана класифікація має перевагу поруч з класифікаціями Дж.Остіна й Дж.Сьорля, завдяки можливості розкрити палітру ***іллокутивної сили***. Значення іллокутивної сили мовного акту полягає, на думку Ю.Габермаса, в успішному здійсненні мовного акту. І як наслідок, у досягненні міжособистісного взаєморозуміння між промовцями й діючими суб'єктами. Іншими словами, мовний акт буде успішним, якщо між промовцем і слухачем виникне цілеспрямоване взаєморозуміння і якщо той, що слухає, розуміє й визнає виражений у вислові промовця зміст. Ю.Габермас формулює цю думку в такий спосіб: «Іллокутивна зрозумілість і прийнятність висловлення залежить від того, чи виконані необхідні контекстні умови. І чи готовий промовець у своєму мовному акті прийняти певні зобов'язання[98]. Таким чином, ***іллокутивна сила мовного акту полягає в тому, щоб спонукати слухача до усвідомлення серйозності наміру промовця.*** Лише деякі іллокутивні акти, такі як твердження, обіцянки, накази, визнання або викриття, мають модус загальності. Однак найчастіше окремі загальні вирази визначаються не тільки посиланням на претензію щодо значимості, а й виглядом і способом, якими промовець виражає свою претензію на істинність, правильність або вірогідність.

Розробляючи класифікацію мовних актів і концепцію мовної компетенції, Габермас прагне довести тезу про необхідність переходу від формальної до універсальної прагматики. Він підкреслює, що універсальна прагматика, на відміну від формальної, не зупиняється на аналізі раціональних конструкцій окремих ідеалізованих дій, а займається дослідженням комунікативної повсякденної

[98] Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1984. – 606 S.

практики. Говорячи про ***переваги універсальної прагматики***, Ю.Габермас наголошує:

•окрім основних модусів, вона вивчає різноманітність конкретно вираженої іллокутивної сили, що мусить утворити культурно-специфічну й персонально-стандартизовану мережу міжособистісних відносин;

•окрім стандартної форми мовних дій, розглядає інші форми реалізації мовних актів;

•окрім експліцитних мовних дій, припускає імпліцитні висловлення, при яких розуміння слухача залежить від знання не стандартизованих, конкретно-залежних умов;

•окрім прямих мовних дій, припускає непрямі дії, значення яких може бути розшифрованим на підставі контексту;

•поряд з об'єктивованою, нормативною й експресивною позиціями, розглядає перформативну позицію, щоб підкреслити той факт, що учасники комунікації в кожному мовному акті одночасно посилаються на дещо в об'єктивному, соціальному й суб'єктивному світах;

•поряд з рівнем процесів взаєморозуміння, тобто мови, вводить рівень комунікативної дії;

•окрім комунікативної дії, аналізує ресурси попереднього знання, з якого учасники інтеракції набувають своїх інтерпретацій, тобто, життєві світи.

Важливим внеском Габермаса в розвиток універсальної прагматики є також те, що шляхом дискусії з теоріями Дж.Остіна й Дж.Сьорля він відкриває ***претензії на значимість***, які лежать в основі всіх комунікативних дій, що виводяться ним з чотирьох класів мовних актів. ***Комунікатив містить претензію на зрозумілість, констатив виражає претензію на істинність, у регулятиві утримується претензія на правильність, а в репрезентативі - претензія на вірогідність***. Істинність змісту висловлення лежить в основі когнітивного вживання мови, правильність міжособистісного відношення - в основі інтерактивного, а правдоподібність - в основі експресивного вживання мови. Але в кожному вислові проявляється система всіх чотирьох претензій на значимість. Вони універсальні, тобто, повинні постійно висуватися й визнаватися дійсними одночасно. Таким чином, мова - це середовище, за допомогою якої промовець і слухач певним чином розмежовуються. Суб'єкт відмежовується від навколишнього середовища, яке він сприймає з позиції спостерігача; від навколишнього середовища, яке він сприймає з перформативної позиції учасника; від середовища самої мови. Для цих сфер

реальності Ю.Габермас обрав такі терміни: ***зовнішня природа, суспільство, внутрішня природа й мова.***

Під ***«зовнішньою природою»*** Габермас розуміє об'єктивовану частину реальності, яку суб'єкт може сприймати та з якою може маніпулювати. Об'єктивовану позицію суб'єкт може займати не лише стосовно неживої природи, а до всіх предметів і обставин, безпосередньо або опосередковано доступним у почуттєвому сприйманні.

Терміном ***«суспільство»*** Габермас позначає ту символічно структуровану частину дійсності, яку суб'єкт сприймає з не об'єктивованої позиції (тобто, як комунікативно діючий суб'єкт - учасник комунікативної системи); сюди відносяться пропозиції та дії, інститути, культурні цінності, а також самі промовці й діючі суб'єкти.

До ***«внутрішньої природи»*** Габермас відносить всі інтенції, які суб'єкт може виразити як внутрішні переживання. Саме з цієї експресивної позиції суб'єкт розуміє себе не тільки як суб'єктивність, але і як інстанцію, що трансцендує межі простої суб'єктивності за допомогою когнітивності, мови й інтеракції.

«Середовище мови» Ю.Габермас виводить окремою сферою: «Саме у зв'язку з тим, що мова, включаючи не пропозиційну систему символів, перебуває в процесі здійснення комунікативних дій та експресій у властивій їй напівтрансцендентності, вона є для промовця й діючого суб'єкта окремою частиною реальності»[99].

У цьому результаті універсально-прагматичних досліджень Габермаса проявляється частина кантіанства. Кант також поділяв світ на три сфери пізнання, які досліджуються кожна за своїми правилами. Це підтверджують слова Д.Хорстера, німецького дослідника вчення Ю.Габермаса: «Габермас знайшов нормативні передумови будь-якого наукового пізнання на підставі реконструкцій. Розум є для нього основною умовою для суб'єктів, які мислять, діють та промовляють, як у повсякденному, так і в науковому житті»[100].

[99] Habermas J. Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns - Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1984. – 606 S.
[100] Horster D.: Jürgen Habermas zur Einführung. – 2. Aufl. – Hamburg: Junius, 2001. – 194 S.

4.5. Теорія комунікативної раціональності Юргена Габермаса

рунтуючись на понятті розуму, властивому філософії модерну (зокрема, теоріям Канта й Гегеля), Ю.Габермас намагається розробити не тільки теорію мовних дій, але й комплексне поняття раціональності.

Теорія комунікативної раціональності Ю.Габермаса, яка заснована на соціологічних дослідженнях М.Вебера, є одним з основних конструктів теорії комунікативної дії Ю.Габермаса.

Спираючись на веберівське поняття «соціальної раціоналізації», Габермас, проте, критикує тезу Вебера про ідентичність зростання цілераціональності й процесу суспільної раціоналізації. Хоча Вебер описує процес раціоналізації картин світу й увесь спектр досягнень культурного модерну за допомогою концепції раціональності, однак перехід від культурної до суспільної раціональності він обмежує рамками цілераціональної дії. Габермас бачить у цьому «… звуження поняття раціональності, що характерне для обмеженої цілераціональною дією теорії дій Вебера»[101]. Ю.Габермас критикує те, що М.Вебер конституює на суспільному рівні відношення ціль - засіб, яке знаходить свій вираз переважно в сфері економіки.

Габермас намагається за допомогою поняття комунікативної раціональності охопити весь спектр раціональності на культурному рівні. За допомогою цього поняття, яке засноване на специфічному понятті цілераціональної, ціннісно-раціональної (нормативної) та експресивної (драматургічної) дії, Габермас доводить, що потенціал раціональності не полягає лише у поширенні цілераціональної орієнтації дій. Даний потенціал розглядається з погляду розповсюдження морально-практичного й естетико-експресивного знання. Використовуючи поняття комунікативної раціональності, Габермас показує процеси суспільної раціональності у всій розмаїтості, а не тільки з огляду інституалізації цілераціональної дії, як це робив Вебер. Габермас тлумачить раціональність у такий спосіб: «***Раціональністю ми називаємо наявність у здатних говорити й діяти суб'єктів бажання придбати знання й правильно використати їх***. Поки основні поняття філософії свідомості примушують розуміти

[101] Habermas J. Theorie des kommunikativen Handeln. B.I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung - Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981. – 534.

знання винятково як знання чогось в об'єктивному світі, раціональність порівнює себе із здатністю одиничного суб'єкта орієнтуватися в просторі справжнього змісту своїх думок і висловів»[102].

Зміна парадигми від філософії свідомості до комунікативної філософії має велике значення для формулювання Габермасом нового поняття раціональності. Якщо розум ще перебуває у внутрішньому зв'язку із традиціями Просвітництва, які можуть бути збереженими тільки за умов взаємин між суб'єктивністю й інтерсуб'єктивністю, то раціональність вже не може визначатися категоріями суб'єкт - об'єктного відношення (цілераціональної або інструментальної дії). Вона повинна розумітися як можливість невимушеного взаєморозуміння індивідів. З метою формулювання нового поняття раціональності Габермас висуває тезу: «Не пізнання й не об'єктивована природа є феноменами експлікації, а інтерсуб'єктивність можливого взаєморозуміння - як на міжособистісному, так і на інтерпсихічному рівні. За допомогою цього, ***фокус зрушується від когнітивно-інструментальної до комунікативної раціональності. Для неї парадигмальним є не відношення окремого суб'єкта до об'єктивного світу, а інтерсуб'єктивне взаємовідношення промовців і суб'єктів дії, що прагнуть взаєморозуміння»***[103].

Отже, феномен інтерсуб'єктивності можливого взаєморозуміння є для Габермаса вихідним пунктом для обґрунтування нормативних масштабів критики. Раціональність повинна тлумачитися шляхом посилання на процес взаєморозуміння, причому цей процес розуміється як процес взаємного переконання аргументами. На його думку, поняття раціональності повинне тлумачитися за допомогою роз'яснення формальних властивостей дії, спрямованого на взаєморозуміння. ***Комунікативна повсякденна практика та її розвиток у дискурсивних формах аргументації стає основою комунікативної раціональності. На цьому шляху Габермас обґрунтовує «нормативне», «плюральне», «неінтегральне» і, разом з тим, «несепаративне» поняття розуму***.

Раціональними в нього є висловлення й цілеспрямовані дії осіб тією мірою, наскільки обґрунтованими є претензії на значимість, пов'язані з ними. Тому раціональність

[102] S.Габермас Ю. Философский дискурс о модерне: Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь мир», 2003. – 414 с.
[103] Habermas J. Theorie des kommunikativen Handeln. B.I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung - Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981. – 534 S.

розуміється Габермасом як «диспозиція» промовців та діючих суб'єктів з метою отримання й використання щирого знання. Вище вже згадувалося, що у своєму універсально-прагматичному аналізі мови Ю.Габермас виходить з того, що при спрямованій на досягнення взаєморозуміння мовній дії висуваються три різні інтерсуб'єктивні претензії на значимість. Поряд із претензією на істинність, висуваються претензії на правильність і вірогідність, які пов'язані з різними світами. Це зв'язок із зовнішнім, соціальним і внутрішнім світами. Таке децентралізоване розуміння світу утворює основу формальної структури комунікативної раціональності. Отже, експлікація поняття раціональності базується на аналізі спрямованої на взаєморозуміння мовної дії та на висунуті претензії на значимість чи на тематизовані зв'язки з світами. Як відзначає Ю.Габермас, на відміну від суб'єкт-центрованого розуму, що шукає простір для себе в таких критеріях, як істина й успіх, та регулює відносини пізнання доцільно діючого суб'єкта, комунікативна раціональність обчислюється здатністю осудних учасників інтеракції орієнтуватися в претензіях на значимість, висунутих суб'єктами прагнення взаємного визнання. Комунікативний розум знаходить власну міру й масштаби через спосіб аргументації в процесі прямої або непрямої реалізації претензій на пропозиційну істину, правильність нормативів, суб'єктивну правдивість та естетичну вірогідність. ***Раціональними для Габермаса є вирази й дії суб'єктів у випадку, коли учасники комунікації беруть на себе зобов'язання підтвердження висунутих претензій на значимість гарними аргументами***. ***Найважливішими формами аргументації***, Габермас визнає:

а) ***«теоретичний дискурс»***: у ньому висловлення про об'єктивний світ, пов'язані з претензіями на істинність, перевіряються на дійсність;

б) ***«практичний дискурс»***: йдеться про дієвість норм поводження в соціальному світі. Темою практичного дискурсу є перевірка висунутих претензій на правильність;

в) ***«естетична» або «терапевтична» критика***: тема її - оцінка естетичних феноменів і подання суб'єктивних переживань. Ця форма аргументації слугує для перевірки висловлень, що пов'язані з суб'єктивним світом людини та претензіями на вірогідність.

На думку Габермаса, комунікативна дія імплікує певні вимоги для здійснення міжособистісного спілкування. А саме - ідею непримусової аргументації за умови рівності всіх учасників

комунікації. Тобто, таку форму інтерсуб'єктності, яка вимагає взаємоповаги всіх індивідів як вільних і рівних суб'єктів.

Отже, при спрямованій на взаєморозуміння дії, учасники беруть на себе зобов'язання обґрунтування висунутих у мовних актах претензій на значимість, орієнтуючись на умови «ідеальної мовної ситуації». За допомогою принципу дискурсу, Габермас намагається описати нормативний зміст комунікативної раціональності. Тому, що цей принцип, покладений в основу орієнтованої на взаєморозуміння дії, імплікує нормативні правила здійснення на практиці комунікації.

Замість суб'єкт-центрованного розуму, втіленого в критеріях істини й успіху та обмежуючого раціональність цілераціональністю, Габермас вводить поняття ***«децентрованого комунікативного розуму»***. Він втілюється в аргументованому методі прямої або непрямої перевірки претензій на пропозиційну істинність, нормативну правильність, суб'єктивну вірогідність та естетичну відповідність. На засадах взаємодії різних форм аргументації формується поняття комунікативної раціональності, яка внаслідок залучення морально-практичної й естетико-експресивної сфер є більше всеосяжною, ніж поняття цілераціональності, обмежене лише когнітивно-інструментальною сферою. Це поняття експлікує закладений у мові потенціал розумності. ***Нормативним компонентом комунікативної раціональності постають форми громадського життя, які дають можливість дискурсивного обговорення претензій на значимість. Таким чином, поняття комунікативної раціональності, як нормативне поняття, сприяє створенню раціональної форми громадського життя.***

Отже, Габермас обґрунтовує поняття комунікативної раціональності як «нормативне поняття». Це поняття він описує також як «плюральне», «неінтегральне» і, разом з тим, «несепаративне». ***Плюральним це поняття є внаслідок того, що воно не обмежується масштабами цілераціональності, а містить у собі також морально-практичну й естетико-експресивну сфери.***

Визначення комунікативної раціональності одночасно як «неінтегральне» і «несепаративне» викликає, на перший погляд, деякі протиріччя. ***«Неінтегральність» поняття*** означає, що окремі аспекти раціональності повинні розглядатися у відносно самостійних спеціалізованих формах аргументації. Так, як вони проявляються в науці, філософії моралі та в художній критиці. Для кожної з цих сфер існують специфічні критерії раціональності. Тут може виникнути питання про «несепаративний» розум та про

загальний фундамент різних форм раціональності. ***«Несепаративний» розум*** повинен знову об'єднати різні форми раціональності на новому рівні. Це завдання, згідно Габермасу, має виконати комунікативна дія, де автоматично здійснюється взаємодія між різними аспектами раціональності. Тут мова йде про можливості зміни перспектив між окремими претензіями на значимість - про зміну методів аргументації. У теоретичному дискурсі, наприклад, можуть висуватися морально-практичні й естетико-експресивні претензії на значимість, а в естетичній критиці - теоретичні або морально-практичні аргументи. У свою чергу, в практичному дискурсі можуть ураховуватися також і естетичні або теоретичні аргументи. Таким чином, у комунікативній дії завжди має місце інтермодальний трансфер претензій на значимість. Іншими словами, деякою мірою здійснюється єдність розуму. Тому при одночасному вживанні понять «неінтегральний» і «несепаративний» розум мова не йде про взаємовиключні поняття.

Для Габермаса поняття комунікативної раціональності має ключове значення для критики «модерну, що розпався самий у собі». Для цього воно мусить вживатися нормативно. Габермас говорить про експлікації поняття за допомогою філософських засобів, але разом з іншими реконструктивними науками.

За допомогою поняття комунікативної раціональності Габермас розшифровує властивий модерну потенціал розуму і по-новому представляє ідеали Просвітництва, базовані на принципі суб'єктивності. Хоча сучасний раціоналізований світ і відроджує форму повсякденної комунікативної практики у вигляді методу дискурсивного волевиявлення, що дає учасникам комунікації конкретну можливість покращення життя відповідно до власних потреб і прояву власних ініціатив, однак це постійно спростовується суспільними відносинами. На думку Габермаса, здійснення цієї мети можливо шляхом усунення внутрішніх і зовнішніх причин спотворення життєвого світу. Для цього Габермас використовує поняття ***«життєвий світ»*** і ***«система»***: «Взаємопроникнення та протилежність імперативів системи і життєвого світу пояснює двоїстий характер соціальної модернізації»[104].

Сучасні суспільства інтегровані як системно, так і соціально. Тому взаємозв'язок обох форм інтеграції є однією з головних проблем сучасного соціуму. Система повинна стабілізувати життєвий світ і слугувати підтримкою його раціоналізації. Але

[104] Habermas J. Der philosophische Diskurs der Moderne. Zwölf Vorlesungen. - Frankfurt am Main, 1985. – 403 S.

взаємодія між системою й життєвим світом повинна здійснюватися в певних межах, де не порушується примат життєвого світу. ***На думку Габермаса, умовою здійснення проекту Просвітництва повинна бути форма раціональності, в якій розкривається закладений в мові потенціал розуму. Для цього насамперед необхідно реконструювати морально-практичну раціональність і реалізувати її таким чином, щоб функціональні імперативи процесів модернізації сполучалися з потребами життєвого світу.*** Тому з'єднання інтересів з ідеями легітимного порядку є центральною проблемою, яка повинна бути вирішеною в межах системи культурної й соціальної дій. Відповідає такій моделі поняття комунікативної раціональності або загальна вимога першорядності життєвого світу стосовно системи. Виходячи з трьох сфер раціональності (наука, мораль/право, мистецтво), можна представити «розумну» суспільну раціоналізацію таким чином, що адекватні ціннісним сферам раціональні структури свідомості повинні з'єднуватися з інтересами й рівнозначно втілюватися в різних життєвих світах.

Аналізуючи різні типи раціональності, Габермас робить наступні висновки:

а) ***когнітивно-інструментальна раціональність***, завдяки науці й досягненням науково-технічного прогресу, має, без сумніву, велике значення для утворення структур суспільства. Цей тип раціональності розвинений досить сильно, щоб підкорити своїм імперативам сфери, не пов'язані із цілераціональною орієнтацією дій. Це виражається в законах економічної й політичної систем, які визначають структуру сучасного суспільства на підставі критеріїв формальної раціональності;

б) ***естетико-практична раціональність***, завдяки культурі у вузькому сенсі слова, впливає на наше сприйняття світу й на наші потреби. У сучасному мистецтві, наприклад, в абстракціоністському русі, були спроби «естетизації» життя. Однак, на думку Габермаса, ці спроби естетично інспірованої критики модерну провалилися. Оскільки в цьому випадку домінанті когнітивно-інструментальної раціональності протиставлялася домінуюча естетична раціональність, а отже підсилювався розрив між різними соціокультурними сферами життя;

в) ***морально-практична раціональність***, спочатку пов'язана з релігійними картинами світу, що завдяки інститутам церкви мала сильний вплив на формування суспільства, стала жертвою імперативів науково-технічного світу.

Основна думка Ю.Габермаса - потенціал раціональності міг би в умовах модерну знову набути значення для розвитку суспільства в новій формі комунікативної етики, що мала б релевантність і на політичному рівні. Але морально-практична раціональність діятиме тільки з дотриманням інтересів окремих індивідів і всього сучасного соціуму. Тому основною метою Ю.Габермаса в розробці поняття «нової раціональності» з'явилося, за його словами, примирення модерну, який розпався в самому собі.

РЕЗЮМЕ

Розроблені Габермасом правила проведення дискурсу мають ключове значення для досягнення консенсусу в сучасному суспільстві й подолання «відчуження життєвих світів», тому що вони ґрунтуються на свободі, рівноправності й взаємоповазі учасників дискурсу.

У зв'язку з цим особливого значення набуває ***теорія етики*** Ю.Габермаса. Звертаючись до традиційних етичних принципів модерну, таких як універсалізм, когнітивізм, формалізм і суб'єктивізм, Габермас доповнює їх принципами справедливості й солідарності. Розроблені Габермасом принципи етики дискурсу створюють передумови для розумного існування суспільства, коли всі конфлікти вирішуються в практичному дискурсі.

Етика дискурсу дає критерій для створення нормативної інфраструктури суспільства, або, як говорить Габермас, критерій для визначення структурних аспектів добропорядного життя, які серед загальних принципів комунікативного співтовариства відмежовуються від конкретної тотальності особливих життєвих форм.

Дослідження розширеного поняття справедливості в етиці дискурсу приводить до подолання протиріччя між формальною й матеріальною або деонтологічною і телеологічної етиками. Тому етику дискурсу Габермаса можна розглядати синтезом кантівської й аристотелівської етики.

Зроблена комунікативною етикою зміна парадигми від філософії свідомості до комунікативної філософії призводить до посилення значення умов існування інтерсуб'єктивних життєвих світів залежних один від одного суб'єктів. На думку Габермаса, досягнення згоди у розв'язанні моральних проблем можливе за допомогою морального принципу, головними властивостями є універсальність, незалежність від контексту й авторитетів.

Ставлячи мораль на вищий рівень етики дискурсу, Габермас розробляє ***психологічну теорію***, що аналізує етапи морального розвитку людини. У зв'язку з цим він досліджує наступні питання: послідовність та причини розвитку здатності морального судження, поняття «конструктивного навчання» як навчальний процес для досягнення вищого рівня морального розвитку.

Важливим досягненням Габермаса в розробці теорії морального розвитку є те, що спираючись на теоретичну реконструкцію еволюційно-психологічного дослідження конвенційного та постконвенційного рівнів морального розвитку як інтерактивних рівнів еволюції моральної свідомості, він імплікує дискурс як третій, найвищий рівень інтеракцій, на якому відбувається трансформація соціально-когнітивних здатностей в категорії моралі..

Вводячи дискурс як вищу форму інтеракції, Габермас прагне розробити відповідну ***теорію мовних актів***, тому що дискурс будується винятково на мовних висловлюваннях. Важливою умовою досягнення консенсусу є, на думку Габермаса, наявність у комунікантів мовної спроможності, На основі аналізу трьох рівнів розвитку мовної спроможності, описаних Габермасом, можна зробити висновок, що теорія мовних актів Габермаса тісно пов'язана з його теорією морального розвитку, яка перебуває теж на трьох рівнях.

Ґрунтуючись на теорії мовних актів Дж.Остіна й Дж.Сьорля, першорядне значення Габермас надає іллокутивним актам, тому що вони розглядаються с точки зору розуміння не лише значення висловлювання, але й закладених у мовних актах претензії на значимість: нормативну правильність, об'єктивну істинність і вірогідність висловлення. Важливим внеском Габермаса в розвиток теорії мовних дій є так само те, що він співвідносить претензії на значимість не тільки з певними типами дій, але й з життєвими світами: соціальним, об'єктивним і суб'єктивним.

Своєю теорією мовних дій Габермас підтверджує тезу про те, що розум є головною умовою існування суб'єктів, здатних говорити й діяти.

Цю тезу він розвиває у своєї ***теорії комунікативної раціональності***, яка показує процеси суспільного життя у всьому розмаїтті соціальних та культурних процесів. Хабермас вважає необхідною зміну парадигми від філософії свідомості до до комунікативної філософії й, відповідно, від когнітивно-

інструментальної до комунікативної раціональності, для якої визначальними є не ставлення окремого суб'єкта до об'єктивного світу, а інтерсуб'єктивне взаємовідношення суб'єктів, що прагнуть до взаєморозуміння. Аналізуючи поняття комунікативного розуму, що визначається способом аргументації претензій на значимість, Габермас розрізнює три типи аргументації: теоретичний, практичний те естетичний дискурси.

Поняття комунікативної раціональності у вченні Габермаса можна охарактеризувати як «нормативне», тому що комунікативна раціональність робить необхідними форми суспільного життя, що відкривають можливість дискурсивного обговорення критикованих претензій на значимість; як «плюральне», тому що воно не обмежується масштабами цілераціональності, а містить у собі також морально-практичну й естетико-експресивну сфери; як «неінтегральне», тому що окремі аспекти раціональності повинні розглядатися в самостійних спеціалізованих формах аргументації; і як «не сепаративне», оскільки комунікативна раціональність є загальним фундаментом для різних форм раціональності, поєднуючи їх на новому рівні.

Дослідження теорії комунікативної дії Ю.Габермаса показало, що філософія перебуває у постійному процесі актуалізації, відновлення, становлення й самореалізації. Комунікативне Вчення Ю.Габермаса визначає домінанту сучасної філософії в Її соціальному прояві. Сучасному суспільству, що знаходиться в процесі глобалізації, з його ускладненими як міжособистісними, так і міжнаціональними відносинами, потрібна нова теорія, що враховує всі реалії сучасної дійсності. Саме такою теорією є вчення Габермаса, спрямоване не на конституювання нових соціальних процесів, а на виявлення соціокультурного потенціалу суспільства.

Питання для закріплення:

1. Дайте характеристику типології дій, розроблену Ю. Габермасом.
2. У чому полягає різниця між дискурсом та комунікативною дією?
3. Які рівні аргументації розрізнює Габермас?
4. Які правила дискурсу відповідні кожному рівню аргументації?
5. Дайте характеристику видам дискурсів та їх специфіці.
6. Яку тематичну класифікацію дискурсів пропонує Габермас?
7. Назвіть основні принципи етики дискурсу Ю. Габермаса.

8. Чому етика дискурсу Габермаса «формалістська» та «деонтологічна»?
9. Яке значення для теорії дискурсу Габермаса має поняття «комунікативна компетенція» суб'єктів?
10. У чому, на думку Габермаса, полягає різниця між етикою та мораллю?
11. Чому етика дискурсу Габермаса сприймається продовженням морально-етичних теорій модерну?
12. У чому сутність принципів «U» і «D» як основних принципів теорії дискурсу Габермаса?
13. Які навчальні механізми в теорії «конструктивного вчення» аналізує Ю. Габермас?
14. Як Габермас співвідносить рівні інтеракцій та перспективи дій?
15. Дайте характеристику класифікації рівнів інтеракцій Ю. Габермаса.
16. Яке значення має дискурс в процесі морального розвитку людини?
17. Надайте порівняльний аналіз «стратегічної» та «комунікативної» дій.
18. Як співвідносяться у Габермаса мовні акти з типологією дій?
19. Які класи мовних висловлювань розрізняє Габермас?
20. Охарактеризуйте класифікацію мовних актів Ю. Габермаса.
21. У чому полягає значення універсальної прагматики?
22. Як Габермас характеризує поняття «зовнішня природа», «суспільство», «внутрішня природа» і «мова»?
23. Як Габермас тлумачить поняття «раціональність»?
24. Які форми аргументації розрізняє Габермас?
25.Чому поняття комунікативної раціональності Габермас тлумачить «нормативним», «плюральним», «неінтегральним» і «несепаративним»?
26. Як Габермас характеризує різні типи раціональності?

Теми рефератів:

1. Комунікативна дія та дискурс - основні поняття комунікативного вчення Ю. Габермаса.
2. Порівняльний аналіз морально-етичних теорій Канта, Гегеля і Габермаса.
3. Психологічні дослідження Ю. Габермаса в контексті його теорії комунікативної дії.
4. Теорія мовних актів як основа теорії дискурсу Ю.Габермаса.
5. Концепція «нової раціональності» Ю. Габермаса.

Література:

1. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник для студ. вищих навч. закл. // В.Т.Табачковський, М.О.Булатов, Н.В.Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С.226-243.
2. Антонович И.И. После современности: Очерк цивилизации модернизма и постмодернизма. – Минск: Беларуска навука, 1997. – 156 с.
3. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: Підручник. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
4. Соболь О.М. Після Філософії: Кінець чи трансформація?: Пер. з англ./Упорядн.: К. Байлес та інші. – К.: Четверта хвиля, 2000. – С. 322.
5. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному: Новая онтология XX века. – М.: Республика, 1997. – 495 с.
6. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада. – 2000. – 255 с.
7. Лук'янець В.С., Соболь О.М. Філософський постмодернізм: Навч. посібн. – Київ: Абрис.- 1998. – 244 с.
8. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекций: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти III-IV рівня акредитації. 2-е видання, виправлене і доповнене. – Львів: Новий світ – 2002. – 544 с.
9. Соболь О.М. Постмодерн і майбутнє філософії. – К.: «Наукова думка», 1997. – 186 с.
10. Сучасна зарубіжна філософія: течії і напрями. Хрестоматія: Навч. посібник / Упорядники В.В.Лях, В.С. Пазенок. – Київ: Ваклер, 1996. – 421 с.
11. Табачковский В.Г., Бичко А.К. Історія філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2001. – 405 с.
12. Габермас Ю. Философский дискурс о модерне: Пер. с нем. – М.: Издательство «Весь мир», 2003. – 414 с.
13. Ярошовець В.І. Історія філософії: від структуралізму до постмодернізму: Підручник. – К.: Знання України, 2004. – 214 с.

ПІДСУМКИ

В навчальному посібнику надано:

- концепції та напрямки філософського дискурсу та становлення його проблематики у другій половині XX століття;
- різноаспектний досвід європейської рефлексії в межах протистояння філософсько-світоглядних позицій «модерн-посмодерн»;
- стисла характеристика основних напрямків та їх змістовних компонент;
- антропологічна спрямованість київської вітчизняної школи другої половини XX століття;
- характеристика основних напрямків комунікативної філософії XX століття, їх специфіка та значення для формування комунікативного дискурсу сучасності і розвитку сучасної філософії у формі міждисциплінарного синтезу;
- психологічні, лінгвістичні та соціологічні дослідження зарубіжних представників сучасної комунікативної філософії Л.Кольберга, Дж.Остіна, Дж.Сьорля та М.Вебера, які формують міждисциплінарний характер комунікативної філософії у другій половині XX століття;
- головні складові теорії комунікативної трансцендентальної етики К.О.Апеля на основі концепту комунікації, систематизації типів раціональності, понять рефлективних аргументів, комунікативно- консенсуальної спроможності, змісту імперативної морально-етичної настанови та регулятивного принципу загальнолюдської етики**;**
- узагальнений виклад тлумачення К.О.Апелем комунікативних підходів до раціонального нормативного обґрунтування етики солідарної колективної відповідальності людства в умовах технічної цивілізації. В якості базового концепту етики відповідальності викладено основні положення філософії мови К.-О.Апеля;
- головні компоненти вчення одного з найвідоміших представників філософії постмодерну Юргена Габермаса, а саме теорія етики дискурсу, теорія морального розвитку, теорія мовних актів і теорія комунікативної раціональності. На основі вчення Ю.Габермаса визначається багатоаспектна природа комунікації, що відповідає сучасному рівню розвитку європейської цивілізації;

- характеристика основних компонентів комунікативного вчення Ю.Габермаса, розглядається їх специфіка та значення не тільки для розв'язання суто теоретичних питань статусу й буття

філософії, але й для визначення основних конструктів духовної практики сучасної культури.

На підставі матеріалу навчального посібника студент повинен вміти:

- визначати характерні риси та проблематику основних напрямків філософії постмодерну;
- орієнтуватися у світоглядному та філософському рефлексивному просторі постмодерну;
- аналітично підходити до ключових концептів сучасної філософії у створенні власної світоглядної та соціальної позиції;
- критично ставитися до визначення ідейного змісту сучасних філософських течій та їх ролі у формуванні соціокультурних форм сьогодення;
- визначати продуктивні ідеї комунікативного дискурсу та застосовувати їх у практичній діяльності.
- аналізувати психологічні, лінгвістичні та соціологічні концепти сучасної комунікативної філософії;
- свідомо використовувати ключові поняття наданих концепцій;
- порівнювати раціональні та ірраціональні прояви філософії XX століття;
- визначати основні принципи та специфіку проаналізованих постмодерних концепцій;
- критично оцінювати значення наданих вчень для розвитку філософії сучасності;
- визначати відправні ідеї теорії комунікативної етики, запропонованої К.- О.Апелем;
- використовувати в якості світоглядних орієнтирів власної життєдіяльності концепти солідарної відповідальності, консенсуальної раціональності, морального імперативу людини технічної цивілізації;
- критично осмислювати реальні соціокультурні умови впровадження комунікативної етики
- аналізувати психологічні, лінгвістичні та соціологічні конструкти теорії комунікативної дії Ю.Габермаса.
- свідомо використовувати ключові поняття даної теорії.
- визначати основні принципи та специфіку комунікативного вчення Ю.Габермаса.
- критично оцінювати значення наданого вчення для розвитку філософського дискурсу сучасності;
- використовувати основні принципи та правила проведення комунікативного дискурсу у своїй практичній діяльності.

Навчальне видання

Шабанова Юлія Олександрівна
Яременко Ірина Анатоліївна
Тарасова Наталія Юріївна

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ: СУЧАСНІ КОМУНІКАТИВНІ ВЧЕННЯ

Навчальний посібник

Друкується в редакційній обробці авторів

Підписано до друку 19.06.12. Формат 30 × 42/4.
Папір офсетний. Ризографія. Ум. друк. арк. 6,7.
Обл.-вид. арк. 6,7. Тираж 300 прим. Зам. № .

Підготовлено до друку та видрукувано
у Державному ВНЗ «Національний гірничий університет».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1842 від 11.06.2004.

49005, м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 19.